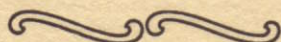

Володимир МАРУНЯК

Олександр БОЙКІВ

Організатор українського життя
у Франції

Париж, 1986

Володимир МАРУНЯК

Олександр БОЙКІВ

Організатор українського життя
у Франції

Париж, 1986

Видання заходами дружини Олександра Бойківа —
Надії Бойків-Загорської.

Олександр Бойків в 1931 році

З М І С Т

	стор.
Від автора	9
I. Роки визвольних змагань — період усвідомлення .	11
II. Прага — період гартування	17
III. Женева — період удосконалення	29
IV. Париж 1931-1940 — період виявлення	35
1. Роки громадського лету	35
2. Дві дитини О. Бойківа — «Українське Слово» і Перша українська друкарня в Парижі	61
3. Келія 396	70
4. В чистилищі французького кацету	108
V. Париж 1946-1968 — період відступів	119
1. Бойків і повоєнне громадське життя у Франції .	121
2. Боротьба за друкарню	125
3. Відновлення «Українського Слова»	126
VI. О. Бойків і ОУН	133
Командир — Державний муж — Творець організованого націоналізму	143

ВІД АВТОРА

Історія української еміграції між двома світовими війнами — поминаючи доволі обширно виявлену культурну діяльність нашої еміграції в Чехословаччині і журнальні статті чи огляди про еміграцію в інших країнах європейських і загальні відомості в «Енциклопедії українознавства» НТШ — не опрацьована і чекає на своїх авторів. Таке загальне ствердження подвійно стосується критичного огляду політичного сектора нашого еміграційного життя, тобто діяльності політичних партій, організацій і середовищ, коли навіть взяти до уваги деякі наявні причинки до тієї галузі. У більшості — вони писані суб'єктивним пером публіцистів. Тому актуальною необхідністю являється опрацювання джерельного огляду діяльності різних політичних таборів і, в міру можливости, об'єктивне ствердження їхньої ваги й оцінки з перспективи сьогоденішнього дня, коли маємо необхідний для цього відступ часу і потрібні критерії для вияснення їхнього існування.

До категорії таких спроб належить і ця невелика праця. Основне завдання її — дати профіль одної з чоловічих постатей Українського Націоналістичного Руху у Франції, Олександра Бойкова на загально-українському і французькому політичному тлі. Вибрано постать О. Бойкова тому, що він належав до галереї тих українських політичних діячів Франції, які творили стиль цього життя і ставили його від основ, визначаючи його пульс і хребет. Бойків не мав інтелекту Олександра Шульгина чи Ілька Борщака, не мав пера Сціборського чи Володимира Мартинця, політичної безо-

глядности Миколи Шаповала чи зрівноваження Вячеслава Прокоповича — цих інших творців міжвоєнного українського життя у Франції. Він рівно ж не мав фінансової бази Симона Созонтова, чи енергії тієї молодшої генерації наших культурних діячів Франції, що визначали повоєнний стиль українського життя над Сеною. Але він мав те, що визначає справжнього суспільного діяча: відчуття світу сірого трудівника як фундаментальної основи всякої суспільно-громадської роботи, безпосередній зв'язок і спільну мову з українськими масами, небуденно-сильне відчуття національного обов'язку і систематичності в праці, знання політичних обставин і природній дар нав'язування контактів.

Авторові цих рядків довелося співпрацювати з низкою співробітників Олександра Бойкова під час другої світової війни і по війні. Усі вони висловлювалися з великою повагою про нього, а його ідеологічні супротивники — з високим признанням для О. Бойкова як чесного суперника, який, будучи людиною твердих принципів, прекрасно відчував межу між вужчою партійною і ширшою національною доцільністю. Під такою оцінкою О. Бойкова підписуюсь і я, як людина, що щоденно мала з ним до діла в роках 1964-1968. Востаннє розмовляв я з Олександром тижнів два перед його смертю. Проходив він окремими етапами свого життя. Згадували ми Прагу, Берлін, довоєнний і повоєнний Париж. Турботи його хворого серця належали його дружині і організованому українському життю. Останні речення нашої розмови не мали надто оптимістичного тону, але кінцевим акордом його слів була віра в перемогу української національної правди.

Мюнхен, літо 1986

В. М.

I. РОКИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ — ПЕРІОД УСВІДОМЛЕННЯ

Писати життєпис Олександра Бойкова не легко, бо як виявилось в процесі збирання матеріялу, нема навіть канви його життєпису. У випадку підпільника — це оправдано. Бойків був людиною, що жила всім, але не персональним життям. Тому й нема джерельних матеріялів про перебіг його життя. Нема також свідків, бо про особисте не любив він розповідати навіть близьким людям і воно залишалося в його маловідомій інтимній сфері, в яку він не втаємничував мабуть нікого. А наявні колись матеріяли про нього розгубилися в організаційних архівах Праги, Женеви, Парижа, отого трикутника, в якому пробігало життя Бойківа, або заморожені в архівах чеської поліції, французького «другого бюро», або перемелені на паперову кашу архівів Гестапо, і навряд чи їх пощастить колись відтворити.

Автобіографія О. Бойкова не збереглася. Щойно на прохання дружини незадовго перед смертю Олександр почав писати автобіографію. Але далеко не дійшов...

Прологом до неї осталися речення:

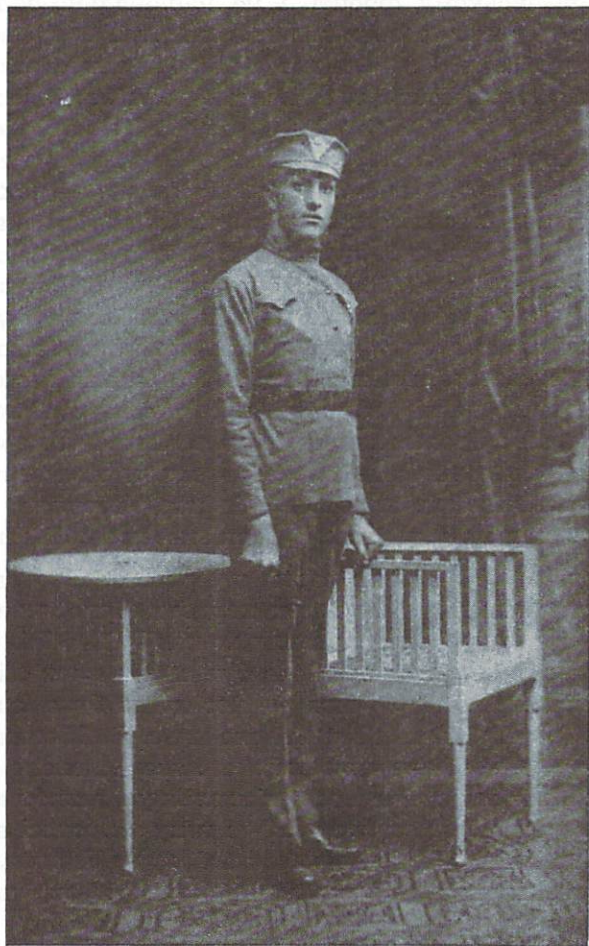
«Народився я 28 серпня 1936 р. в Іспасі, пов. Коломия, як восьма дитина Миколи і Анни з Лавруків-Бойків. Мої батьки були середньозаможними селянами. Крім цього батько мав крамницю і трафіку тютюну, які пізніше передав кооперативі... Село Іспас розположене вздовж ріки Пістиньки. Є це долина, часто не ширша від двох кілометрів. Лівий бік села покритий лісом, бо починаються Карпати, хоча біля села нема ще високих гір. Правий бік — це лани і рівнина. Тому село вузьке і довге. В цій долині були колись

великі намули, які по тисячу роках перетворилися в чорнозем. Нічого дивного, що тут, а не в інших місцях, селяни розбудовували свої господарства. Цей клаптик чорнозему називали чорнодолом...»

І тільки всього... Шукаючи за матеріялами про дитинство і освіту Бойкова, почастило устійнити з допомогою старшого ментора Олександра з пражьких часів, Степана Куропася, деякі дані, з яких можна відтворити його життєвий шлях перед прибуттям до Праги, звідки починається індивідуальний життєпис Бойкова. А далі маємо вже документи, що дозволяють доволі точно встановити не лише перегляд діяльності Бойкова, але й виявити зариси тих стимулів й ідей, які визначили його життєві шляхи і творчу діяльність.

Слід припускати, що дитячі і юнацькі роки Бойкова проходили без більших ускладнень. Відносна заможність батьківського дому, затишність підкарпатського села і гармонійна атмосфера родинного огнища, в яких пробігали дитячі роки Бойкова, поклали основи під пізнішу зрівноваженість його характеру і педантичний порядок його працівного дня. На власному досвіді малий Олександр не зазнав такої характерної для галицького села матеріальної нужди, яку так переконливо описав Василь Стефаник, а його школярський шлях відрізнявся від шляхів малих Миронів. Рівнож проблеми тодішнього галицького суспільства з польською надвладдою в Галичині, з мачушиним ставленням австрійської адміністрації до життєвих проблем українців, зокрема ж галицького села, і пізні відгуки внутрішньої боротьби українського і русофільського таборів доходили лише далеким відгомонам з віддаленого Львова. Дитячі роки перебування в народній школі і юнацькі гімназійні роки були єдиним спокійним періодом в бурхливому житті Бойкова, про які він інколи з великою тугою згадував авторові цих рядків в паризькому «бістро». В 1903 р. розпочинається для О. Бойкова серйозність життя: його записали до чотирирічної народної школи в рідному Іспасі. Після закінчення тієї

школи Олександра переводять в 1909 р. до гімназії в Коломиї, де в 1914 р. він кінчає п'яту класу. На п'ятій гімназійній закінчується «спокійний період» життєпису Бойкова і починається бурхливий маршрут майбутнього суспільно-політичного діяча.

О. Бойків в однострої Січових Стрільців

Високі хвилі національного піднесення галицького суспільства у зв'язку з вибухом Першої світової війни і пов'язані з нею сподівання охоплюють зокрема гімназійну молодь. Латина і грека відходять на третій план, молодече захоплення зосереджується на фронтних подіях, головню — на протиросійському фронті, і на національно-політичних питаннях. Окупація російськими військами Галичини 1915-го року і депортація австрійською адміністрацією десятків тисяч свідомих українських громадян до таборів інтернованих в корінній Австрії за підозру в русофільстві і «руській зраді» Австро-Угорщини, крований Талергоф, ще більше загострюють національні почування, головню — протипольські й антиавстрійські настрої, які дедалі виразніше викристалізуються в державотворчих формах і в організуванню військових формацій. В 1915-му році, на 19-му році його життя, бачимо Бойкова в австрійському війську в уніформі УСС-а, а згодом в однострої Української Галицької Армії. В рядах пробоевого куреня 24-го полку під командою сотн. Панькова він в ранзі десятника проходить усі вивершення і занепади тих пропам'ятних років закінчення першої світової війни, включно з дошкульним пораненням ноги і відзначення за хоробрість, розвалу Австро-Угорщини і проголошення західньо-української державности у Львові.

На осінь 1920 Бойків разом з Гірською Бригадою ген. Кравса переходить в Карпатах кордони Чехословаччини і опиняється в таборі інтернованих вояків УГА в Німецькому Яблонному (Судети). Тут Бойків був вже в ранзі підхорунжого. Щоби стати старшиною — необхідно було (за приписами УГА) мати шість гімназійних кляс. В Яблонному молодий підхорунжий з допомогою старшого колеги Степана Куропаса здає іспити за шосту гімназійну і декретом диктатора Євгена Петрушевича з 1920-го року в процесі вишколу для запланованого Петрушевичем виїзду на Україну — Бойкова підносять до ранги хорунжого серед 50-ох інших тзв. «диктаторських хорунжих».

*О. Бойків (в другому ряду, другий зліва)
в Яблонному в рядах УГА*

Гімназійні роки, фронтів окопи і події 1917-1920-их рр. залишилися палким спомином у пам'яті Бойкова і мали великий вплив на формування його політичного світогляду. Вдумливий Олександр, як і більшість його старших і молодших товаришів по зброї, критично спостерігав політичні події в Галичині, доповнюючи згодом свої обсервації систематичним читанням української повоєнної мемуаристики. Про це маємо свідчення в його фрагментарних споминах про перебування на фронті і ряді довших рефератів про згадані події, писаних вже після 1931-го року.

II. ПРАГА — ПЕРІОД ГАРТУВАННЯ

Прага! Символічне поняття в життю української еміграції по першій світовій війні і блискучий період в культурних досягненнях еміграції. Фінансова допомога чехословацького уряду уможливила довгорічне існування трьох вищих українських шкіл — Українського Вільного Університету, Української Господарської Академії і Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, що самим своїм існуванням творили з Праги вимріяне місто еміграційного перебування і найважливіший культурний і видавничий центр. Завдяки студентським стипендіям Прага майже протягом 20-ти років була найсильнішим українським студентським осередком. Водночас Прага — поруч Берліна, Варшави і Парижа — була тим політичним вогнищем, де не тільки зводилися завзяті ідеологічні бої у стабілізованих тоді політичних партій, але де також विकристалізувалися нові форми української політичної думки. Перебування в Празі, в місті осідку чільних політичних діячів, багатьох міністрів УНР і кількох членів Директорії, в скупченню старшин і підстаршин військових галицьких формацій і армії УНР — нерідко визначало особисту долю багатьох людей і світоглядний профіль не одного майбутнього українського діяча. Тим більше, що на Прагу було звернене спеціальне око большевицького режиму доби НЕП й українізації з розгалуженими можливостями розкладової роботи. Все це витворювало в Празі ту наелектризовану атмосферу політичних змагань, палких культурних дискусій й ідеологічних конфліктів, що визначає живий центр.

Роки перебування О. Бойкова в Празі були роками вивершення впливів соціалістичних партій і початку зламів в українському політичному житті та роками наступу націоналістичного середовища на панівні позиції лівих партій. Центральне місце політичної публіцистики займали тоді такі теми як переоцінка світоглядних основ минулого з одночасною критичною аналізою подій визвольних змагань 1917-1920-их рр. і пов'язаних з ними зовнішньо-політичних орієнтацій та шукання не тільки нових методів визвольної акції, але й ідеологічно-філософських обґрунтувань для них. Велику роль відігравало тоді питання Збруча, проблема територіального партикуляризму між галичанами і наддніпрянцями, що проходила вертикально в кожній організації, і ставлення основ для духової соборности. В усіх тих внутрішньо-політичних ускладненнях не легко було знаходити правильну оцінку і правильний вихід.

Студентська частина празького політичного світу після борсань до 1924-го року, і значний відсоток бувшого вояцтва, зокрема галицького походження, знаходила його в позиціях націоналізму. У цьому середовищі знайшов своє постійне місце також Олександр Бойків, як громадський і студентський діяч та молодий журналіст.

Період перебування О. Бойківа в Чехії має дві фази:

а) діяльність громадсько-культурного характеру серед вояків Української Бригади в таборах інтернованих і робітничих відділах (1920-1922);

б) політична діяльність в Празі в рр. 1924-1930.

В першій фазі тієї діяльності, що йшла по лінії підвищення шкільної освіти (від курсів для малограмотних до матуральних) і мистецької самодіяльності, — роля О. Бойкова зводилася до допоміжної функції, бо в таборах була ціла низка старших і громадсько-досвідчених старшин, які керували розгалуженою культурно-освітньою роботою таборів.

Така діяльність проходила в таборах Німецьке Яблонне, Ліберець, Йозефів та інші в рамках Української Брига-

ди, а згодом — по демобілізації Бригади і створення робітничих відділів — в Українському Курені в Празі. Між обома періодами втиснулось дворічне перебування Бойкова в санаторії (1922-1924) внаслідок підірваного здоров'я військовою службою. В санаторії Олександр не тільки лікується, а й готується до матуральних іспитів і до майбутніх студій на вищій школі. Наполеглива підготовка до матури мала дві причини. Основною було те, що міністерство закордонних справ Чехословаччини в рамках широкої допомоги для східно-європейських еміграцій уділювало немало кількості студентських стипендій, щоби уможливити завершення перерваних війною студій колишнім воякам, а наявність густої мережі чеських вищих і фахових шкіл, широко відкриті двері Українського Вільного Університету, Господарської Академії в Подєбрадах і Високого Педагогічного Інституту ім. Драгоманова в Празі давали можливість студій також незакінченим гімназістам, що здавали матуру перед спеціальною комісією Педагогічного Інституту, визнаною чеським міністерством освіти. В індивідуальному випадку О. Бойкова немало ролю відігравало політичне підложжя еміграційного українського життя і зміни в його політичних переконаннях. Перебування у фронтових окопах й інтенсивні студії про перебіг визвольних змагань в Галичині і Наддніпрянщині, шукання причин їхньої невдачі, докорінне ознайомлення з полемічною повоєнною літературою на тему «в чому причина неуспіху» — дали Бойкові заокруглений образ щойно закінченої боротьби в цілості і критичну оцінку її перебігу. Першим наслідком такого процесу було те, що Олександр покинув партикулярно-галицькі позиції прихильників Євгена Петрушевича, зрікаючись платні хорунжого, і включився в соборницький фронт. Однак отой процес глибоких психологічних і політичних змін в поглядах Бойкова проявився щойно в тому періоді, коли він переїхав із провінційних міст в Судетах до столичної Праги з її пульсуючим українським життям.

В 1925 р. Олександр Бойків здає в Празі матуру, ім-матрикулюється на електротехнічному відділі чеської техніки і включається у вир незвичайно темпераментного українського політичного життя як чоловік діяч студентського середовища.

На III з'їзді тодішньої студентської централі — Центрального Союзу Українського Студентства — Бойківа обирають побіч О. Галібея секретарем ЦеСУС-а, на VI з'їзді ЦеСУС-а в 1928 р. його обирають віцепрезидентом і економічним референтом Головної Управи, на VII з'їзді — культурно-освітнім референтом, а після VIII з'їзду Бойків знову виконує функції секретаря ЦеСУС-а. Тому, що зовнішні зв'язки лежать в руках довголітнього президента ЦеСУС-а, Василя Орелецького, на плечі всюди присутнього Бойкова падає затіснювання внутрішніх взаємин між 24-ма студентськими організаціями, що в тих роках входять до складу студентської централі. Він не тільки тягне «сіру канцелярійщину», але й співпрацює в офіціозі ЦеСУС-а «Студентському вістнику».

Бойків мав чимало критичних завважень до організаційної діяльності студентської централі. На з'їздах ЦеСУС-а він займав становище до цілого комплексу студентського життя, звертаючи головну увагу на ролю українського студентства в краю. Так в «Студентському вістнику» з 1928 р. занотовано його виступ, в якому він «зупиняється докладніше над внутрішньою діяльністю ЦЕСУС-а. Констатує, що діяльність відділів подиноких організацій значно підупала; що ЦЕСУС мусить бути ініціатором всіх починів, які навіть дуже мляво проводяться в життя місцевими організаціями. Це можна-би до певної міри оправдати серед еміграційного студентства, кількість якого постійно меншає, однак ніяк не можна оправдати такого явища серед краевого студентства. Краєве студентство має таку гарну і цінну традицію діяльності й боротьби попередних наших товаришів а помимо цього воно майже не рухається, майже нічого не робить. Дуже бажаним є, щоб краєві заступники поін-

формували докладно делегатів, чим саме цікавиться теперішнє краєво студентство. Ми не чуємо, щоб воно домагалось своїх високих шкіл, не бачимо чинів, які свідчили б про бажання двинути Українську Націю на найвищий щабель народів світу. Все попереднє перечеркується, все починається з нового, однак завсігди на початку вже кінчається. *Наша Централь* проіснувала вже 7 років, що безперечно є великим здобутком українського студентства. За той час вона встала не тільки об'єднати велику частину українського студентства і обороняти його перед нападами всіх ворожих таборів, але й вона здобула належне місце українському студентові на міжнародньому форумі.

Однак праця в студентському середовищі була немов обов'язковою прогулькою в легальний сектор українського життя і втримуванням руки на пульсі цього важливого складника тодішнього політичного життя. Головний акцент діяльності 30-тилітнього Бойкова лежав в іншій галузі — на Українській Військовій Організації.

Продовження визвольної боротьби, спрямованої в рр. 1920-1928 проти польської окупації західних українських земель засобами підпільно-революційними, — мобілізувало українські маси однаково на етнографічних землях як теж студентську молодь на еміграції. В авангарді нових методів боротьби стояли офіцери галицьких військових формацій, головно — Українські Січові Стрільці. Йшлося не тільки про активний спротив польській колонізаційній політиці засобами підпільних «ексів» та індивідуального терору, але й про переборення розбиття тодішнього українського політичного життя. Гасла духової соборности, орієнтації на власні сили і понадпартійного єднання для спільного всенароднього прямування — були реакцією на безперспективне партійно-політичне розбиття і на безвиглядність різних теоретичних визвольних концепцій. Нові гасла окрилювали сподівання і морально мобілізували.

На цілому фронті — в Галичині й на еміграції — під тиском динаміки тієї нової політичної сили почався відступ

старих партій, що завершився в половині 30-их років. У той процес національно-політичного переродження, що характеризував першу тридцятку років ХХ ст., включився і Олександр Бойків.

На доручення полк. Є. Коновальця в 1926 р. Бойків організує в Празі Т-во «Єдність» для вояків, підстаршин і старшин УГА як забороло проти тодішніх радянофільських тенденцій Євгена Петрушевича і для побороювання територіального сепаратизму в українському політичному житті. Про це Т-во О. Бойків пише:

*«Я сформував Укр. Т-во «Єдність», до якого належали колишні стрільці, підстаршини і старшини. Ці останні були одружені з чешками, тож і осіли напостійно в Празі. «Єдність» дуже добре розвивалася, я виїздив на провінцію, де працювали на цивільних роботах наші колишні стрільці, і нав'язував з ними потрібні для праці зв'язки. З розгорненням праці ряди «Єдности» більшали. До «Єдности» вступали різні елементи, а також члени різних політичних партій, що не було передбачено... Коли в «Єдности» згодом виявилася більшість радянофілів, то національно свідомі елементи з Василем Пакошем на чолі перейшли до «Української Громади в ЧСР», яку очолював проф. Микола Галаган *)».*

В 1926 р. він вступає до УВО. Організаційним хресним батьком його стає тодішній провідник УВО на Чехословачину, Петро Сайкевич-Белунь. Випробувані в ЦеСУС-і організаційні здібності Бойківа, наявність його контактів з чеським студентським світом, з адміністративними властями і службові контакти, як секретаря ЦеСУС-а, з чеською поліцією та зокрема зв'язки з міністерством закордонних справ і особисті знайомства з рядом вищих урядовців цього міністерства (напр. з чеським амбасадором в Варшаві — Максою) — висунули Бойківа в 1928 р. на становище керівника УВО на Прагу. Як такий він мав за завдання полагоджувати цілу низку т. зв. технічних проблем, на яких базується

*) «Євген Коновалець та його доба», Мюнхен, 1974, ст. 623.

підпільна робота, як, наприклад, організування паспортів для приїзжих до Праги «крайовиків», організація свят і конференцій (конференція укр. генералів навесні 1929 р.), і найважливіше — втримування зв'язків вгору і вниз та легалізування побуту для тих членів УВО, яким в Галичині горіла земля під ногами і які мусіли тікати до ЧСР.

Водночас Бойків перебирає в січні 1928 адміністрацію націоналістичного офіціозу «Розбудова нації», що друкувалася в Празі а на Великдень 1928 р. бере участь у другій конференції українських націоналістів в Празі, передостанній фазі віденського першого Конгресу (1929) і створення ОУН.

Як відповідальний працівник ЦеСУС-а й УВО Бойків мав до діла з цілою галереєю цікавих людей і співтворцями визвольних змагань — генералами, міністрами, членами Директорії, партійними лідерами, письменниками, мистцями, журналістами; словом — сметанкою празького українського суспільства. Все нові знайомства поглиблювали не лише аналітичний розум спостережливої людини, але й поширювали знання людської психіки, сильних і слабих сторін індивідуальностей. Тут Бойків навчився відрізнити два типи політичних діячів: тих, для яких поняття батьківщини утотожнювалося з партійною виказкою, і тих, які діяли і жили для України. Рівно ж в Празі він ствердив, що більшість наших поетів і письменників, які перехрещували його шлях, включилися у всенациональний процес, а не бокували манівцями «чистої літератури». Спостережливість Бойкова дала, наприклад, таку характеристику Євгена Маланюка:

«Пізнав я Є. Маланюка в трагічні дні 1926 року. До домівки ЦеСУС-а в ті дні приходили й відходили люди: міністри, генерали, державні діячі, професори, політики, студенти. Домівка ЦеСУС-а була місцем діяльності «Комітету по вшануванню Голови Директорії і Головного Отамана УНР Симона Петлюри». Моїм завданням як секретаря ЦеСУС-а було реєстрування всіх українських організацій, які включилися до складу того Комітету... А їх тьма...

І ось з'являється в домівці Євген Маланюк. Як тоді, так і пізніше — він не входив, а гураганом, мов на степовому коні, вскакував до домівки. Такого надмірного динамізму, якщо не позаздрити, то побажати всім українцям. Познайомилась сухо, по військовому:

— Маланюк.

— Бойків.

— Що робите?

Мабуть вибираючись з Подєбрад до Праги, Маланюк надіявся, що тут організується новий похід на ворога, бо те, що готував Комітет, як було видно, його ніяк не задовольняло.

В його присутності відбулося засідання Управи ЦеСУС-а. Вирішено було видати окреме число «Студентського вісника», всеціло присвячене Головному Отаманові. Маланюк погодився написати статтю.

Вилетів гураганом з домівки, як і влітав.

Маланюк часто приїздив до Праги немов для потреби зачерпнути наснаги, чути і бачити нові досягнення, нові творчі успіхи. За кожним разом він навідувався до домівки ЦеСУС-а. В привітанні він ніколи не звертався по стародавньому — «як маєтеся чи як чуєтеся», а тільки завжди — «що робите?».

— Сідайте — запрошував я гостя і за кожним разом завважував, що він не так сідає як всі. Він сидів і водночас стояв, «не демобілізуючи себе». Коли заставав в домівці інших людей, переважно студентів, не встрявав у розмови, а виходив, обіцяючи знову повернутися. Інакше було, коли він заставав в домівці котрогось із наших поетів, Олексу Стефановича, Олеся Бабія чи Максима Загривного. Тоді Маланюк лишав мене в спокою і бомбардував своїми питаннями присутнього поета:

— Що робите, над чим працюєте, що вже написали?

Олекса Стефанович, завжди замкнений і ніжний, відповідав усмішкою, немов би соромився Маланюка. Щоб його захопити до розмови, Маланюк деклямував свої вірші

і просив його оцінку. Стефанович завжди хвалив, але це Маланюка не задовольняло, він хотів почути творчу думку поета.

Інакше проходили розмови Маланюка з Максимом Загивним, Олексем Бабієм чи Михайлом Мухиним. Ці отверто і впевнено висловлювалися і Маланюк був задоволений. Прислухаючись до таких розмов Маланюка з українськими поетами, в мене склалося враження, що він не тільки хотів почути їхню оцінку про свої найновіші вірші, але водночас немов сконтролювати, чи його співбесідник робить дальший розвиток у своїй духовій творчості.

Одного разу Маланюк наскочив на д-ра Юліяна Виссияна. Почалась між ними розмова про найновішу нашу літературу. Говорив переважно Маланюк, Вассиян з великою увагою слухав. Коли Маланюк вилетів з домівки, Вассиян завважив:

— Оригінальна людина! А скільки в нього динамізму!!

Спів Маланюка насправді вельми різнився від співу інших поетів. Цей спів не тільки національно-революційний, спів імперський Русі-України, спів велитня-провідника. Можна було не знати, де і коли родився Маланюк, де і серед яких обставин виростав, але читаючи його поезії, зразу же ставало ясно, що це син українського степу, нащадок тих, від шабел яких «кров ляха і татарина морем червоніла». Але Маланюк пішов далі, в сиву ген забуту вже давнину, щоб вказати, як воно почалось, які задуми зроджувались в мудрих головах володарів Русі-України:

Дзвенить вода. Це він, це він синіє,
Баляда хвиль — Дніпро. І на горі
Спить Київ — Степова Олександрія
Під злотом царгородських мозаїк.

Там обертав в державну бронзу владно
Це мудре злото — кремезний варяг,
І звідтіля ж воно текло безвладно
Під ноги орд на кочовничий шлях.

*Гриміли десь козацькій літаври,
Віки несли не раз залізний дар, —
Він в холодку ж спочив у темній Лаврі
Від мудрости знесилений Владар...*

Своїм «залізом і бронзою» Маланюк мав найбільший вплив на молодь. Але не тільки на молодь, а й старші радо підхоплювали й захоплювались славою про «тверді діла предків».

Таких влучних характеристик, що вказують на глибину зацікавленень Бойкова, знаходимо чимало в його приватному архіві. Вони кидають на нього світло як на людину і промовляють за тим, що Бойків не був постаттю з обмеженим підпільно-революційним кругозором, натомість його світогляд набирав міці не тільки на базі теоретичних студій, а й життєвих обсервацій та аналіз.

Обраний шлях революціонера-підпільника, що його Бойків знайшов в Празі, визначає дальший перебіг його приватного життя. Він, як тисячі сучасників-товаришів, поповнює лави того «покоління трагічних оптимістів», що мережають міжвоєнні роки 1920-1940: молодих людей, що їх вирвала визвольна збройна боротьба і революція з нормального розв'язаного процесу і кинула у вир твердого життя підпільника і ще суворішого життя людина, що віддала все для національної революції.

Революції посвятив себе і Бойків. Він перериває студії, кидає працю над технічним винаходом, що «накльовувався», і, керуючись організаційною дисципліною, — виїжджає до Швейцарії як приватний секретар полк. Євгена Коновальця, щоб до Праги більше ніколи не повертатися.

Празький період відійшов у минуле, але він залишався в пам'яті Бойкова як творчий період приватного життя, який вирізьбив політичний профіль Бойкова і дав йому критичну оцінку подій на українських землях 1917-1921-их років і образ завузлої тектоніки нашого політичного життя між двома світовими війнами. До років перебування в Пра-

зі Бойків часто повертався, згадуючи друзів і недругів, що збагачували його життєвий досвід, коли Бойків, виконуючи організаційні обов'язки, переходив Прагу вздовж і впоперек. Інтимна атмосфера Слов'янської бібліотеки, незабутній погляд з Петржіна на Прагу, затишність празьких кав'ярень, стукіт машинки до писання в домівці ЦеСУС-а на Сміхові, бурхливі перебіги студентських засідань і законспіровані зустрічі з організованими людьми — вирізьбили в пам'яті Бойкова вдячний спомин про чеську столицю як рвучкий український осередок і еміграційний центр східньо-європейських втікачів.

III. ЖЕНЕВА — ПЕРІОД УДОСКОНАЛЕННЯ

3-го березня 1930-го року Бойків покидає Прагу і виїжджає до Женеви як особистий секретар полк. Є. Коновальця. Вже наступного дня він приступає до виконання своїх нових обов'язків. Починається новий етап в приватному житті Бойкова, етап інтензивного проникання в нові організаційні завдання, етап безперервного руху, що його визначав стиль роботи полковника, етап недоспаних ночей, монотонної музики машинки до писання, мережані частими зустрічами, і пізнання кулуарів тодішньої Женеви. Обов'язок приватного секретаря людини, що керувала підпільною організацією, чи — як писав про Коновальця Олександр — «провідника з Божої ласки» — не тільки нудна канцелярійщина, а й втримування зв'язків, постійне відкривання все нових таємниць політичного закулісся і... безмежний рух, рух, рух. В порівнянні з Прагою, де Бойків аналізував політичне життя знизу, діаметрально змінився його кут зору в Женеві. Тут він мав можливість спостерігати український процес згори в міру того, як втаємничував його полк. Коновалець в закулісся своєї акції. Олександр почав вдихати нову перспективу і нові — тим разом міжнародні — обрії революційної діяльності ОУН.

Женева 1930-их років — не тільки осідок Ліги Націй, але й місце перебування тисячів чужинецьких дипломатів, журналістів і людей всякої закрутки, що в кулуарах палати Ліги Націй, в передпокоях політиків, в ресторанах і кав'ярнях під час приватних зустрічей намагалися формувати

думку впливових діячів і публічну опінію. Ті попередники сьогоднішніх «лоббі» творили отой клімат міжвоєнної Женеві, в якому важко було розбиратися початківцям, де кінчалася правда, а де починалася гнучка дипломатична гра, де йшлося про справжню акцію — а де про інтригу. Через цю атмосферу міжнародніх зазублень, політичних базарів, орієнтальних хитрощів і шантажу холоднокровоної гри довелось прогризатися Бойкову. В Женеві він, озброєний вже досвідом закулісся політичного центру, що збільшувався з місяця на місяць, почав добачати зовсім інші аспекти і методи вирішування десятка етнічних і територіяльних європейських проблем. Бойків привіз до Женеві доволі однобічний багаж знання східньо — і центральноєвропейських питань, загальну інформацію про Балкан і обмежене знання Заходу. Його підготовчі розмови з чужинецькими чинниками, що вимагали глибшої поінформованости, Бойків доповнював приспішеним читанням політичної лектури, що ще більше ускладнювало його становище особистого секретаря, бо працівне темпо полковника вимагало безперебійної уваги для організаційної дії на женевському терені.

Обов'язки Бойкова в Женеві зосереджувалися на чотирьох пунктах:

1. Широке листування полковника,
2. Спільно з іншими людьми — редакційне і технічне оформлювання меморандумів і меморіалів,
3. Втримування контактів з чужинецькими політиками і журналістами, що їх нав'язували полковник і М. Кушнір-Богущ,
4. Плекання організаційних зв'язків з українським політичним світом.

Ті завдання, якими полковник навантажив Бойкова, були тим відповідальніші, що в 30-их роках женевський терен стояв під знаком актуального зокрема для Польщі, Чехословаччини, Румунії і Югославії питання національних меншин з огляду на посилення акції тзв. ревізіоністичного табору і зростання сили правих режимів. Женевський клімат

був набитий тоді постійними змінами і несподіванками. Був це час початків присмерку домінуючої ролі Франції у світовій політиці і важкі місяці поглиблення великої господарської кризи. Водночас місяці перших проявів безсилля Ліги Націй і захитування цілої поверсальської системи, часи закривання проблеми національних меншин (що в Женеві відбували свої Конгреси) і початки міжнароднього вросання в пір'я Советського Союзу.

Для нас 1930-ий рік був роком послаблення міжнародніх позицій Польщі, пацифікації Галичини як брутальної форми польської відповіді на революційну дію ОУН, міжнародне оживлення української проблеми і економічний розвиток Галичини, вбивства Ю. Головінського і роком фронтального наступу підпільної ОУН на легальний сектор політичного життя на західних землях та посиленої зовнішньо-політичної акції різних наших політичних представників на женеvському терені. У підсумку — були це переломові роки для Ліги Націй, майбутньої Європи і для структуральних перемін в лоні українського політичного суспільства.

В Женеві Бойків, як політичний діяч, ошліфовувався для самостійного ведення політичної акції в майбутньому. Тут Олександр засвоював собі основні мудрощі дипломатичного паркету, другої сторони медалі визвольних змагань, а саме ділянку міжнароднього життя, конфронтації національних позицій з тенденціями міжнароднього розвитку. Він навчався критично оцінювати міжнародній аспект всякої визвольної проблеми. В Женеві він доходив до висновку, що політик не родиться як Аврора з морських хвиль, а пробиває собі шлях політичним досвідом і послідовною працею. В Женеві він переконався також в тому, наслідки закордонна політична думка відносно українського питання перебуває під впливом російської і польської історіографії.

Зактивізування проблеми Галичини винесло вдруге (після мирових переговорів в рр. 1919-1920 у Версайлі) на міжнародній форум українську визвольну проблему, хоча і в

територіяльно звужених розмірах. Це автоматично примусило наші політичні чинники, а зокрема їхні закордонні експозитури, пожвавити зовнішньо-політичну активність. Таке пожвавлення проходило шляхом посилення ділових контактів перш за все між представниками тогочасного українського політичного світу для координації закордонної дії, тобто контактів з Українською Парляментарною Репрезентацією в польському соймі, букарештськими і празькими парламентаристами та міжпартійними чинниками. В центрі акції опинився полк. Є. Коновалець, який вже тоді користувався таким авторитетом серед українських кіл, повз якого проходити не можна було.

Тому природно, що за таких обставин пожвавлення політичної дії політичний світогляд молодого Бойкова, як людини спостережливого розуму, опинявся нераз в Женеві в конфлікті між вужчими організаційними критеріями і понадпартійними позиціями, і він приходив до висновку, що далеко не всі політичні проблеми можна оцінювати за схемою «за і проти». Він доходив до логічного заключення, що між двома крайностями існує чимало інших можливостей, що диктуються відмінними зацікавленнями і прагненнями. В Женеві Бойків почав розуміти правду, що існує певна ієрархія проблем, що в непринципових питаннях нема політики без компромісів, що здійснення політичних цілей на міжнародньому терені вимагає домовлень і уступків і що часто безкомпромісова політика доводить до абсурду.

До таких висновків він доходив не в останнє під впливом нових знайомств з цікавими людьми з українського табору і поглиблення контактів з неукраїнськими політиками і журналістами. Як приватний секретар полк. Є. Коновальця Бойків мав можливість ближче пізнати низку людей, що відігравали важливу роллю в українському політичному світі взагалі, або в територіяльно обмежених масштабах, як напр. Софію Русову, Мілену Рудницьку, Василя Панейка, Василя Мудрого, сенатора Володимира Залозецького з Буковини, посла до румунського парламенту К. Кракалію, за-

карпатського посла до чехословацького парламенту Івана Куртяка, Михайла Мовчана, Дмитра Левицького, а з еміграційних теренів — Якова Макогона, Галину Чикаленко-Келлер, Михайла Єреміїва, Євгена Бачинського, Олександра Шульгина. Всі вони були людьми старшого віку і діячами життєвого і політичного досвіду. В процесі організаційної роботи Бойків поглибив персональні контакти з О. Сенником-Грибівським, Миколою Сціборським, Дмитром Андрієвським, Євгеном Онацьким, Макаром Кушніром і десятком інших, що відвідували полк. Коновальця в Женеві, і входив все глибше в таємниці підпільно-революційної практики.

Для політичного росту Бойкова під час женеvського періоду мали ще більше значення ніж детальніше знання українського політичного світу ділові знайомства з чужими політичними і журналістичними діячами. Серед таких на першому місці слід згадати зустрічі з місс Шіпшінгс, видатною тогочасною діячкою англійської лейбористської партії, довіреної прем'єр-міністра Р. Мек-Доналда (1929-1935), що змагав до порозуміння з Німеччиною і був щирим прихильником справедливого вирішення меншинових питань, з французом Рене Мартелем, відомим істориком і публіцистом, автором книги «La question d'Ukraine» і чеським ген. консулом в Женеві. Шіпшінгс — відома з подорожі до спацифікованої Галичини і прихильного для нас звіту з тієї поїздки. На доручення полк. Коновальця Бойків бував доволі часто в місс Шіпшінгс і мав нагоду інформувати її про несовісну антиукраїнську політику польського уряду і про стремління українського визвольного фронту. Навряд чи без прихильного звітування місс Шіпшінгс дійшло б в англійській Нижній Палаті до протипольської інтерпретації подій в Галичині і до пропозиції звернутися до Міжнародного Трибуналу в Гаазі позбавити Польщу мандату над Галичиною.

Все нові знайомства і зустрічі поширювали політичні небосхили Бойкова, але не вичерпували його робочого дня. Не міняли цього дня і такі понадпрограмові «прогульки»,

як участь Бойкова в конгресі Міжнародної Студентської Помочі в Оксфорді влітку 1930. Крім відповідальности за листування полк. Коновальця і втримування контактів, головна увага ближчих співробітників полковника була зосереджена на інформуванні чужинецького світу про події на українських землях під польським пануванням. Для цього — поза живими зв'язками і меморандумами — служили видання інформативних бюлетенів французькою і англійською мовами («Bulletin d'Informations Ukrainienne»). Як пише у своїх споминах Євген Бачинський — «на мене і п. Бойкова впала найтяжча праця — проводити все в життя».

Поява бюлетенів, в яких Бойків описував пацифікаційні звірства польської солдатески в Галичині, викликала польську реакцію. Базуючись на матеріялах польської контррозвідки, польський амбасадор в Берні поробив відповідні кроки перед швайцарською кантональною поліцією і наприкінці 1930-го року Бойків отримав повідомлення про те, що він як «небажаний чужинець» має покинути територію Швейцарії.

Таким чином в березні 1931-го року закінчується однорічне перебування О. Бойкова в Женеві.

Про женеvський період життя Бойкова найбільше сказано в розповіді самого Бойкова у збірнику «Євген Коновалець та його доба» *) і в статті Є. Бачинського там же **). Посилаючись на ці джерельні статті, ми обмежимося до характеристики Бойкова і до деяких моментів його діяльності в Женеві. Для Є. Бачинського Бойків був «солідною і цінною людиною». Під датою 10. липня занотовано: «Сьогодні ми передрукували повністю наш меморандум про пацифікацію французькою мовою і розіслали до газет, установ і окремих осіб в числі 200 примірників. Цей меморандум на основі резолюцій і постанов клубу написав О. Бойків. Преса передрукувала їх у витягах».

*) ст. 621-653.

**) ст. 701-745.

IV. ПАРИЖ 1931-1940 — ПЕРІОД ВИЯВЛЕННЯ

В березні 1931-го року О. Бойків опинився в Парижі, в метрополії могутньої тоді імперії з колосальними культурними скарбами, що перейшла вже свій зеніт, але для емігрантів залишалася клясичним прикладом екзильної гостинності. Але Олександр не мав часу насолоджуватися красою міста, як перед роками не мав можливості подивляти культурно-історичний профіль Праги, а перед роком — чарівність Женевського озера. Для більшості українських людей генерації Бойкова мистецькі галереї та затишність музеїв були місцями конспіративних зустрічей, архітектурна своєрідність столиць залишалась поза полем їхнього духового зору і були тільки синонімами політичного наставлення до української проблеми. Не будемо далеко від правди, коли скажемо, що люди типу Бойкова не захоплювалися романтикою Старих замкових сходів або крутих вуличок Старого міста Праги чи запліснілими переулками VI-го арондісменту Парижа, де відчувається й досі сп'янілий подих легендарних вже апачів чи запахом цибулі на світанку нового дня кол. Ле Аль. Для нього від перших днів перебування у Франції існувало єдине: з перспективи Парижу чим скорше познайомитися з топографією українського суспільно-громадського і політичного життя і без залишків включитися в його життєві темпи.

1. РОКИ ГРОМАДСЬКОГО ЛЕТУ 1931-1940

Перебування в Парижі — це вивершення суспільно-громадської діяльності О. Бойківа з повним виявленням

його енергії, жертвенности і цілеспрямованої дії. Після підготовчого празького періоду в системі організованого студентського життя і в підпільно-революційному секторі, після женецького періоду, коли під пильним оком полк. Є. Коновальця молодий Бойків удосконалювався в міжнародних кулуарах при нав'язуванні міжнародних зв'язків і ошліфовувався в закулісній дипломатичній службі, — у Франції розгорнулося перед ним поле самостійної широкої громадської діяльності в усій її внутрішньо-українській і зовнішньо-політичній складності. Озброєний теоретичною підготовкою і практичним знанням, О. Бойків мав змогу виявити тут свою суверенну індивідуальність громадського діяча.

Бойків як ніхто з інших громадських і суспільно-політичних діячів української Франції розумів, що таємниця успіху громадської діяльності спирається на трьох стовпах: на систематичній і цілеспрямованій щоденній роботі, на втримуванні безперебійних контактів з членськими низами і на відчутті їхніх потреб і прагнень. Спільним знаменником тієї нескладної філософії громадської праці є корисне спрямування національно-виховного процесу слабосвідомих й розумово невибагливих мас та включення їх в такі організовані рядки, що по своїй формі і суті вливаються в загально-національну ріку. Природня в еміграційних умовах функція громадської організації як запілля визвольного-політичного фронту залежить від усвідомлення проводом громадської організації актуальних національно-політичних потреб, визначених — з одного боку — легальними можливостями країни поселення, а з другого — топографією і прямуюванням українського політичного сектора. Ставлення і розгортання суспільно-політичної акції залежить від актуальних потреб і вимог еміграційної громади з врахуванням реального розподілу українських політичних сил на даному терені, як того чинника, з яким кожночасно перехрещуються суспільно-громадські прямуювання.

Прибувши до Парижа, до тієї Мекки повоєнних політичних еміграцій і образотворчих мистців, О. Бойків застав такий стан українського життя:

а) Для нашої заробітчанської і політичної еміграції Франція не була символізована «Фолі Бержер» і «Максімом», а в кращому випадку — фабричними галями, і найчастіше — спорудженнями французьких «пейзанів» (селян). Українська громада Франції, що складалася на 90% з галицьких і волинських селян, що після 1923-го року прибували сюди на заробітки і в більшості тут і залишалися, і на 10% з кол. вояків армії УНР, що напливали до Франції з таборів інтернованих з Польщі і з Чехословаччини — перебувала на найнижчому щаблі французької суспільно-соціальної піраміди.

б) Українська еміграційна маса, що в 1930 р. нараховувала кругло 36.000 осіб, була під постійним обстрілом зовнішніх наступів. Без наладнаної до 1932 р. рідної релігійної і соціальної опіки і фактично без громадського проводу — вона стала об'єктом, а то й жертвою, посиленої акції організованих кіл польської еміграції і большевицьких затій. Обезголовлені українські сільсько-господарські робітники, позбавлені рідної керуючої руки, опинялися в польських релігійних і робітничих товариствах, або в орбіті впливу советофільського «Союзу Українських Громадян у Франції» (1925-1932) та його пресових видань «Українські вісті» та «Вісник СУГФ» (1926-1930).

в) Не зважаючи на існування декількох громадських організацій і централей в Парижі, українська еміграція у Франції на переломі 30-их років була організована тільки частково. Діючі тоді організації — Союз Українських Громадян у Франції, Союз Українських Еміграційних Організацій у Франції, Українська Громада в Франції, «Просвіти» — нараховували кругло 4.500-5.000 членів, тобто не повну четвертину українців Франції. Три четвертини залишалися поза скобками організованих рямок нашого життя.

г) Основною причиною такого стану неорганізованости

до 1930 р. була політично зумовлена пасивність керівних чинників в Парижі у відношенню до еміграційного загалу і ще свіжі наслідки провалу визвольних змагань 1917-1920-их років. До 1930-го року український політичний світ був поділений не лише по магістралях політичних партій, а й по лінії Збруча. Наслідки тзв. Варшавського договору уряду УНР з польським керівництвом викопали не лише політичну, але й психологічну пропасть між «наддніпрянцями» і «галичанами». У Франції це провалля знайшло своє відзеркалення в тому, що проуєнерівська громадська централь «Союз Еміграційних Організацій у Франції», що в 1930 р. нараховувала кругло 2000 членів, принципово не цікавилася долею західньо-української заробітчанської еміграції. Поняття соборности дискутовано щойно в академічній площині й воно не знаходило ще позитивних відгомонів на низах.

г) Політичне життя української Франції було розбите на кілька таборів.

Табір прихильників концепції Укр. Нар. Республіки (т. зв. уєнерівський табір), що складався з інтелігентських кіл діячів і урядовців різних урядів УНР та кол. вояків армії УНР, які перебували в Парижі від 1920-го року, і зовнішню візитівку мали в тижневику «Тризуб» (1925-1940), а громадську централю в Головній Раді Союзу Українських Еміграційних Організацій Франції (1925-1940) — гуртував перш за все наддніпрянську частину еміграції. По політичній лінії притримувався прихильних Польщі позицій.

Просоветський «Союз Українських Громадян у Франції» (1925-1932), використовуючи політичну незорієнтованість української робітничої маси, в перших п'ятьох роках свого існування зумів охопити своїм впливом частину робітництва, але по 1930-му році дедалі більше втрачав на популярності і в 1932 р. самозліквідувався.

Найактивнішим був табір радикальних ес-ерів з громадським речником «Українська Громада у Франції» (1924-1976), котра спочатку займала помірковані позиції, а за головування Миколи Шаповала (1929-1948) перейшла на пля-

тформу безоглядного побороювання своїх ідеологічних суперників, зокрема з націоналістичного табору.

Четвертий табір, щодо кількості членства найслабший, табір національно-свідомих кол. вояків з Української Галицької Армії, мав декілька організацій на французькій провінції, але без громадської централі.

Щодо чисельности — велику групу української еміграції у Франції творили тзв. політичні «малороси» з центральних і східних українських земель, що перебували в рядах білої російської еміграції. Слід підкреслити, що в повоєнних роках біла російська еміграція на чолі з відомим ворогом української державности, П. Мілюковим, і його пресовим органом «Последние новости», була незвичайно активна і впливова, а залежність від російської політичної думки і культури серед значної частини нашої наддніпрянської еміграції була ще дуже сильна.

Таким чином цілість українського життя у Франції на переломі 1930-их років була розбита: по політичній галузі — на табори зовнішньо-політичних орієнтацій по лінії партійної приналежности, по регіональному походженню і по релігійній приналежности. Не можна заперечити того, що деякі з таборів (напр. уенерівський на форумі Ліги Націй) вживали численних заходів на правну оборону української еміграції як такої і провадили корисну національно-усвідомлюючу й культурну діяльність (організування шкіл, театрів, хорів, тощо) серед свого членства, але внутрішньо-українські розбіжності та антагонізми були настільки великі, що вони виключали будь-яку ширшу консолідаційну акцію, за винятком таких екстремно-трагічних випадків, як смерть Гол. От. Симона Петлюри. Але й тут виявлялися наслідки внутрішніх розходжень, коли на процесі Шварцбарта не бракувало негативних свідчень з боку людей української крові.

Становище на внутрішньо-політичній сцені і на громадському відтинку почало мінятися в 1929 р. Для цього були дві основні причини: психологічна втома міжпартійною бо-

ротьбою і свідоме стремління національно активних мас до сконсолідованої дії, зокрема назовні.

Одним з важливих поштовхів до таких зламів в політичній і суспільно-громадській площині серед еміграційного загалу було створення в 1929 р. Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Ця нова динамічна сила, що черпала свою внутрішню міць з підпільно-революційної боротьби УВО на рідних землях, головню в Галичині, видвигнула в своїх програмових засадах гасла соборности, всенаціональної консолідації та мобілізації всіх здорових національних сил для боротьби проти окупаційних режимів з виразним протибольшевицьким наголосом. Нові кличі знаходили прихильний відгук серед нашого громадянства ще й тому, що політичний клімат в тодішній Європі сприяв поширенню правих ідей.

Стосовно Франції першим виявом активності ОУН в суспільно-громадській діяльності був приїзд співтворця ОУН й ідеолога українського націоналізму, Миколи Сціборського, в 1929 р. і на постійне перебування в 1930 р. Його поїздки по скупченнях наддніпрянської еміграції почали не лише проломлювати політичні леди між обома вітками еміграції — наддніпрянцями і галичанами — а й підготовляти ґрунт під нову громадську організацію. Однак великий вклад енергії Сціборського вимагав свого логічного доповнення з галицького боку, присутності людини, що мала не тільки організаційний хист, але й знання західньо-української психіки та спільну мову з робітничими масами. Проблема була автоматично розв'язана з прибуттям до Франції Олександра Бойківа.

Природню, що з перших початків ставлення нової громадської організації ця акція натрапила на гостру реакцію інших громадських чинників. Неприроднюю була натомість аргументація. Так тижневик «Тризуб» з 20 березня 1932 р. опублікував офіційне повідомлення Генеральної Ради СУ-ЕОФ, в якому читаємо:

«Щоб не було ніякого непорозуміння і змішування новоповсталі «централі» з Союзом Українських Емігрантських Організацій, який існує у Франції вже більше, ніж 7 років, Генеральна Рада його заявляє наступне:

Союз Українських Емігрантських Організацій у Франції не має нічого спільного з новоповсталим «Українським Народнім Союзом у Франції».

Генеральна Рада Союзу У. Е. О. у Франції закликає всі організації Союзу спокійно вести далі свою роботу, даючи рішучу одсіч усяким «націоналістичним» спробам внести заколот в ряди організованої, свідомої і відповідальної еміграції у Франції».

Декілька тижнів пізніше в цьому ж «Тризубі» під заголовком «Мертві душі» знаходимо не менш характерну для тогочасної громадської моралі у Франції чергову замітку:

«Не дивлячись на те, що в Шампані ніякої організації немає, все ж таки націоналісти в своєму маніфесті про заснування «Народнього Союзу» у Франції вважали за можливе включити до нього і неіснуючу Шампанську організацію. Добрий початок! Тепер принаймні кожен знатиме, що «народній союз» збудовано на «мертвих душах». І чи не в праві всякий, навіть той, що не знає, що з себе уявляють націоналісти у Франції, сказати, що їхній «Народній Союз» є не більше, ні менше, як один блеф, з якого не може зроби́ти нічого навіть реклама в услужливій «краєвій» пресі, яка ніколи не перевіряє того, що містить».

Подібна «характеристика» нової громадської організації впродовж 1932-1939 років набрала ноток публічних доносів з приходом до влади у Франції прем'єра Леона Блюма з його першим людовофронтівським урядом в 1936-1937 р. Які наслідки це могло мати і мало для провідних постатей Українського Народнього Союзу, можна собі уявити тоді, коли усвідомити, що перед вибухом другої світової війни панувала у Франції протигітлерівська атмосфера, що з бігом років набирала форм політичної гістерії. Про це буде

мова далі. Тут як приклад громадської моралі соціалістично-шаповалівських кіл наведемо один лише приклад. Коли «Тризуб», зберігаючи елементарний принцип національної солідарності, зводив свого протинаціоналістичну аргументацію у внутрішньо-національне русло, то «Українська воля» Миколи Шаповала з 31. 8. 1938 оперує вже зовнішньо-політичними поняттями, явно пов'язуючи своїх ідеологічних супротивників з Гітлером:

«А як прислухатись до цих, що тримаються «Укр. Слова», до цих, що взивають себе «українськими» націоналістами, — вони як і є «націоналістами», то не українськими, а чисто німецькими: ...Простягають руки тільки під німецьке небо і моляться до Гітлера, як до бога».

«...Для добра панів і фашистів тут працює Скоропадський, Бойків і ген. Капуста».

Гляньмо, чи насправді Український Народний Союз був зборищем «мертвих душ» і громадським «блефом»?

Документально стверджено, що установчі збори УНС що відбулися в Парижі 18-19 лютого 1932, проходили за присутності умандатованих делегатів 13-ох національних організацій з дванадцяти місцевостей. Протягом чотирьох років, в 1936 р. кількість низових організацій УНС досягла числа 50, а в 1939 р. — 98. Активних членів нараховувалося кругло 5.000, кількість симпатиків досягала того самого числа. В 1939 р. УНС був не тільки найсильнішою громадською організацією в Європі, але і безсумнівним репрезентом українців у Франції.

Очевидно, що такий ріст чисельности й ваги УНС йшов впарі з занепадом престижу і ваги інших громадських організацій, що, зрозуміло, викликало незадоволення і протиакцію інших громадських централей.

В чому ж лежала таємниця небувалою як для французьких обставин чисельного росту і здобування терену Народним Союзом?

Ми вже натякнули, що одним із сприятливих моментів був тогочасний європейський політичний клімат, коли лібе-

рально-демократичні кола здавали панівні колись позиції на користь правих кіл. В Італії устabilізувався фашистський режим Муссоліні, в Німеччині переймав владу націонал-соціалізм; Ліга Націй дедалі більше перемінчалась на форум академічних дискусій без впливу на реальний хід подій, політична конструкція поверсальської Європи відживала свій вік під наступом ревізіоністичного блоку; малі європейські держави достосовувались до нових умов, визначених політичною і мілітарною експансією диктаторських режимів; незатримно зарисовувалися нові фронти майбутньої війни.

Однак дошукуватися вирішальної причини зросту впливів українського націоналізму виключно в сприятливій зовнішній атмосфері, як це роблять деякі дослідники найновіших подій українського політичного життя, органічно пов'язуючи його з італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом — несерйозне упрощування проблеми. Будемо недалеко від правди, коли скажемо, що основна причина успіху цього молодого політичного чинника лежала в розчаруванні, головно серед молоді, безсиллям старих політичних партій, в теоріях їхніх програмових засад і в постійних неспіхах їхньої політичної дії. Ці партії, зокрема соціалістичні, віджили свій вік і в нових політичних обставинах для них не було вже місця. Рівню ж повсенні зовнішньо-політичні орієнтації в їх федералістично-російських, пропольських чи інших виданнях стали вже музейними реліквіями без магнетної сили. Широкий український загаль інстинктивно відчув, що політична обстановка в Східній і Центральній Європі кардинально змінилася і що вістря визвольної боротьби мусіло бути скероване проти Москви і мусіло проходити іншими методами, ніж в роках 1917-1920. Нові способи визвольної-революційної акції пропонував націоналізм, спираючись на загальну духову мобілізацію мас як на запілля для підпільно-революційної дії на етнографічних землях і для широкої зовнішньої програми. Крім того нова політична сила видвигала принципи національної ед-

ности, соборности і спільної дії, керованої з одного центру. Після довгого десятиріччя політичного борсання, взаємних обвинувачень і малокорисних дискусій український загаль, а в тому теж еміграційний, з новою вірою віддавав своє довір'я цій новій силі.

Для еміграційних теренів були вирішальними при тому громадська втома, безперспективність постійних суперечок і бажання сконсолідованої громадської дії.

Однак найкраще бажання без витрати енергії, без робочих рух і без громадської самопожертви — безвихідне. Для зрушення з місця треба було живих і відповідних людей. І ці люди знайшлися. Знайшлися в першому особовому складі Головної Управи УНС, що її очолив ген. Микола Капустянський і до якої увійшли: Осип Дубецький, Лесь Киселиця, Дмитро Кульченко, Іван Стасів, Іван Ходань. Контрольну Комісію очолив інж. Панас Заворицький.

Як звичайно буває в громадських організаціях — одні репрезентують, а другі — працюють. До другої категорії належав скромний за своїм характером — Олександр Бойків, організаційний референт першої Головної Управи УНС, людина, на яку — поза М. Сціборським — впав тягар головного організаційного трудівника в підготовці громадського ґрунту для майбутнього УНС.

Близький співробітник Бойківа, Мирослав Небелюк, ось як характеризує ролю його в підготовчій стадії в роках 1931-1932 *):

«В березні 1931 року приїжджає сюди також Олександр Бойків, сильна індивідуальність повна енергії й динамізму, добрий промовець і незрівняний організатор. Свої здібності, жертвенність і подивугідну працездатність виявляє вповні на неораній ниві українського життя у Франції. З першого дня приїзду поринає у вир інтенсивної праці. А завдань було чимало! Майже всю свою діяльність зосереджує він го-

*) Мирослав Небелюк: Під чужими прапорами, Париж, 1951, стор. 28-29.

ловно на відтинку українського робітництва, що його треба було відшукати, освідомити, одних вирвати з пут большевизму, других витягнути з пропасти польонізації, що набрала неймовірних розмірів, ще інших підтримати на душі.

Приватним листуванням, численними поїздками (кожна неділя, кожне свято) в терен, безчисленною кількістю виголошених рефератів і гутірок по найглухіших закутках Франції, дуже часто «пер педес апостольорум», добивається того, що після року невсипущої праці вже може приступати до організації нової української централі в Парижі на нових національних засадах і підвалинах.

В парі з цим здобуває серед найширших кол українського робітництва високу повагу, щире прив'язання й любов, але рівночасно з цим ненависть, злобу й заздрість усіх тих, що їм внаслідок його діяльності почав усуватися ґрунт під ногами».

Аналізуючи українське громадське життя у Франції в міжвоєнному періоді, дійдемо висновку, що одним із моторів всеукраїнського життя в цій країні і рушійною силою Українського Народнього Союзу був Олександр Бойків. Той факт не залежав від того, яку функцію в Головній Управі УНС і в якому році він виконував і яке формальне становище він займав в провідній громадській ланці. Без його ініціативи, енергії та авторитету ніколи не обходилося. Без огляду на те, хто очолював УНС — щоденна муравлина робота (втримування листовного контакту, опрацювання рефератів, відвідування філій і втримування особистого контакту з членськими низами) — падала на плечі Бойкова і його нечисленних найближчих співробітників (І. Стасів, М. Небелюк, Л. Киселиця, Л. Гузар, Т. Цвікула, П. Стефуранчин, В. Федорончук). З бігом часу він зумів згуртувати навколо себе сітку співробітників в Парижі і на провінції з людей не конечно націоналістичних переконань, а й з кол. українських вояків різних військових формацій, з робітників, і в першу чергу — з нечисленних у тих роках українських студентів, яка проводила громадську роботу не лише

в ближчих околицях, але й поволі вироблялась на громадських діячів середнього типу, без яких неможлива жодна суспільна робота.

*Перша Управа УНСоюзу, очолена ген. М. Капустянським.
В першому ряді другий з правого боку О. Бойків*

Тому не мало більшого значення, яке формальне становище в системі УНС займав О. Бойків, натомість мало значення те, що без Бойкова важко собі уявити той розвиток УНС як громадської централі, який напередодні вибуху другої світової війни поставив УНС в ряди найчисленніших і найсильніших українських громадських організацій в Європі. Очевидно, що було б перебільшенням вважати О. Бойкова за людину, якій УНС завдячував виключно свій лет. Немалі заслуги для розвитку УНС мали всі голови УНС (ген. М. Капустянський, П. Заворицький) і всі члени Головної Управи УНС. Основна заслуга Бойкова в тому, що він

своєю всюдиприсутністю зумів створити атмосферу взаємодовір'я і товариської співпраці, зацепити (зокрема у молодших) відчуття громадської співвідповідальності і етики і дати працівникам УНС суспільно-громадську, національно-громадську і національно-політичну перспективу.

В системі УНС Олександр Бойків сповняв до заборони його німцями в 1944 р. буквально всі функції, від секретаря, через організаційного і культурно-освітнього референта до фактичного голови УНС в 1943 р. Це було виявом того беззастережного довір'я й пошани до його особи з боку не тільки делегатів низових клітин УНС, але й тих людей, які перебуваючи на керівних позиціях, були співвідповідальними за розвиток УНС.

Цю роль Бойкова доведеться підкреслити колись авторів історії українського громадського життя у Франції, а зокрема — авторів історії Українського Народного Союзу.

Генеральна лінія діяльності УНСоюзу, що її в неостанній мірі визначав О. Бойків, проходила — поза вужчими організаційними, соціальними і культурними завданнями — по таких основних координатах:

а) Національно-усвідомлююча робота серед галицьких робітничих мас, що попали до польських організацій, і наддніпрянських «малоросів», що блукали манівцями білоросійськими;

б) акція в обороні української національної приналежності: петиції до французьких урядових чинників з домаганням визнати українську національність замість зазначувати в особистих документах польське чи інше громадянство;

в) заходи для налагодження релігійної опіки для українців у Франції (перед ієрархами Греко-Католицької Церкви і Конгрегацією для Східних Церков в Римі, листи до Митр. А. Шептицького);

г) після початкових успіхів в 1934 р. — остаточно налагоджено релігійну опіку в 1938 р. з ментом іменування по-

стійним душпастирем голляндця о. Я. Перрідона, а згодом — призначенням українських священників;

г) фінансова допомога українським політв'язням, втікачам з Соловецької каторги, і українським культурним інституціям. Напр. переведена в 1938-1939 рр. збірка на потреби Карпатської України дала суму 100 тисяч франків, що у той час становило доволі велику суму;

д) допомога молоді при організуванні пластових куренів.

Зовнішньо-пропагандивна праця була спрямована на переборення французьких упереджень. Десяток меморіалів про українську справу до урядових чинників і окремих політичних діячів і публіцистів, про становище українців у Франції, тощо, служило виправленню помилкових поглядів на українські визвольні змагання й історичне минуле України. Широко розгорнена інформаційна акція у справі Карпатської України в рр. 1938-1939 була зосереджена в канцелярії УНСоюзу, що вимагало великого вкладу роботи над опрацюванням бібліографії про Карпатську Україну французькою мовою, й інформування представників преси.

Багато труду вклав О. Бойків в опрацювання рефератів для широкого членства УНСоюзу. Його реферати — це популярні історичні еляборати по 10-20, а то й більше, сторінок машинопису про світлі сторінки нашої історії та культури та з'ясування важливих політичних проблем.

Його виклад був формою простий і доступний для найширшого членства, а суттю — ясний, синтетичний і без полемічних ноток. Ці реферати, десятки доповідей і поїздки в терен творили національно-виховну основу діяльності УНСоюзу. У своїх виступах Бойків не займав місця за професорською катедрою, а шукав його серед сірого слухача; не навчав з піднесеним пальцем, а доносив проблему до свідомості молодшого брата. Він, як ніхто з його співробітників, шукав і знаходив спільну мову з робітничими масами, знаходив час для річевої дискусії чи вияснювання з кожним,

ненавидів демагогії як шляху до чужої душі і совісті, оперував фактами, пояснював двічі і тричі і... з'єднавав собі прихильників. Прихильників не для себе, а для ідеї і справи, яку він символізував.

Ось теми декількох рефератів О. Бойкова з довоєнного і повоєнного періодів, що збереглися в його приватному архіві: «Боротьба за соборність», «Першого листопада», «Чому ми не маємо державности?», «Українська Центральна Рада», «40-ліття Української Революції», «Найбільш важливі завдання під цю пору», «Іван Франко — великий реформатор», «Московський «демократичний» централізм», «Українське селянство під советами».

Але з дедалі більшим розгортанням діяльності УНСоюзу і перед Управою життя висовувало все складніші проблеми, які необхідно було рішати. До таких, зокрема ховзьких, проблем, що виринули в 1939-му році, належала справа набору людей до польської армії, що формувалася у Франції. Для з'ясування тієї чи не найважливішої справи, яку довелося вирішувати Управі УНСоюзу безпосередньо перед вибухом французько-німецької війни передруковуємо уступ з еляборату Бойкова «Українці у похідних полках французької армії»:

«В неділю 3 вересня 1939 заповіджена була на 10-ту годину рано промова прем'єра Чемберлена. Ставало ясным, що це промова, якою буде проголошений военний стан між Англією і Німеччиною, але французи були іншої думки. Всі наставили свої радіоапарати і перекладачі перекладали промову Чемберлена. Того дня на вулицях Парижа не видно було ні одної усмішки, ні одного радісного обличчя. Загальний сум сповняв французьке населення, хоча була «всемогутня лінія Мажіно». Ні, це не був 1914 рік, коли маніфестаціям та ентузіазмові всіх французів не було меж, мовляв, ми на цю війну довгі роки чекали! Ні, це був загальний сум, що знову прийшла війна. І хоча ніхто з французів не сумнівався, що іншого виходу не було, а проте війна була «їм накиненою, була небажаною».

Вислухавши радіо-промови я повернув до Редакції «Українського Слова» й тої ж неділі уложив текст довжелезної телеграми до голови французького уряду Едуарда Далядіє, повідомляючи його, що українці, які перебувають у Франції, заявляють свою лояльність уряду й просять дозволу вступати добровольцями до французької армії. Через три дні прийшов лист за підписом голови французького уряду, який повідомляв, що ніщо не стоїть на перешкоді українцям зголошуватися добровольцями до «похідних полків». Значить, так здавалось в тому часі мені, ми випередили поляків на французькому терені. Очевидно, що мова була тільки про українців «польських громадян», бо всі апатриди, чи «безбатченки», були зобов'язані до служби у французькій армії на підставі міжнародньої конвенції з 1905 року, підписаної в Женеві. «Всі ті особи, які перебувають на території воюючої держави й не можуть доказати, що вони є громадянами іншої держави, є зобов'язані до служби в армії воюючої країни». Отже, про наших політичних емігрантів не могло бути й мови, бо всі вони, якщо були здібні, зобов'язані були служити у французькій армії.

Негаймо переложили ми на українську мову зміст листа голови французького уряду й подали його на сторінках «Українського Слова» до загального відома нашої еміграції у Франції. Але наш брат не спішить на війну. Раз Управа Союзу домоглася цього, щоб він міг добровільно йти до «Похідних полків», то пощо поспішати? Але водночас ставало мені ясно, що поляки на це не погодяться, будуть реагувати, домагатися включення українців, як «польських громадян» до «Польського Легіону». Отже нам треба діяти, діяти і ще раз діяти, не зупиняючись ані на хвилину. Оббивали ми пороги міністерства закордонних справ і міністра війни, але в цьому останньому зустрінули ми майора французької армії, який давніше був у французькій військовій місії у Варшаві і видно був лояльним відносно Польщі. Коли почалась між мною та ним розмова, вона ставала щораз голоснішою і з другої кімнати вийшов ген. Менар, командант

«Похідних Полків», що мали творити окремий корпус під його командою. — «Що сталося?» — запитав генерал. Я зірвався на ноги й почав рапортувати, а властиво вяснити. Генерал вислухав уважно й відповів не так мені, як майорові: — «українці йдуть до похідних полків!» Здавалось все вирішене, бо ж я покликався перед генералом Менаром на рішення Міністерства закордонних справ і повідомлення генерального консуля Данієля Леві, про те рішення.

Обидва міністерства, які прийняли таке рішення в нашу користь, не спішилися повідомляти ні військові поборові комісії, ні через міністерство внутрішніх справ поодиноким префектів. Тому, коли почали у Франції діяти польські «поборові комісії», французька жандармерія дістала наказ — гнати всіх поляків до тих поборових комісій. Повставали конфлікти, бійки, арештування, сипались нарікання та протести українців до Управи Союзу. Щойно тоді прийшло мені до голови, як ми могли обминути міністерство внутрішніх справ, адже міністерство закордонних справ не є управлене давати префектам свої розпорядження. Треба було бігти до міністерства внутрішніх справ, де знайшов я симпатичного та вирозумілого «пана радника». Він вислухав мене уважно й для певності зателефонував до міністерства закордонних справ, звідки йому відповіли, що для українців і тільки для українців, зроблено той виняток, що вони можуть зголошуватися або до «Похідних полків», або до польської армії. «Радник» обіцяв негайно повідомити про це префектів. Але повідомлення можна обминути, можна призабути.

Коли в міністерстві закордонних справ заявили мені, що вони зробили в 1919 році помилку, пускаючи Польщу на Схід, але цієї помилки не будуть повторювати і Польща має триматися Балтику, то це не значило, що тої самої думки є всі державні службовці Франції. Далеко ні, хто тільки міг, гнав українців до польських «поборових комісій». Тоді щойно почали масово приїздити українці до Парижа й зголошувалися тут до французької «поборової комісії», бо їх в провінціональних містах такі «поборові комісії» не прий-

мали й доручали їм зголошуватись до польських «поборових комісій».

Повстав неймовірний хаос, плутанина в рішеннях і їх невиконанню, а українці хотіли бути певними, що Управа Союзу має всі права їх обороняти і може їх оборонити. Кожноденно прибували десятки українців і ми самі не знали, звідки одержали вони нашу адресу. Ми їх не знали, а навіть і не знали, що вони перебувають на території Франції. Приїжджали, щоб при допомозі Союзу стати перед французькими «Поборовими комісіями». Очевидно, що треба було з тими всіми людьми наводити певний лад. Раз ми маємо виїмкове право, якого ніхто не має, то й українець не може стати перез поборовою комісією брудним, нечистим, неголеним, а може ще й випивши алкоголю. В моїй голові не зникли ще ті часи перед першою світовою війною, коли новобранці запивались до безтями й робили бешкети. Тож перш за все, всіх прибувших до Союзу, провадили ми до купальні, щоб кожний викупався, вичистився і поголився. Після цього вели на обід. Був маленький український ресторан в Парижі, і я, залякуючи його власника-українця, твердив, що у Франції існує закон, який забороняє давати новобранцям алкоголь, поки вони не перейшли «поборових комісій».

Між прибуваючими кожного дня до «Поборових комісій», було чимало нежонатих, і вистачило тільки згадати про вареники, як всі вони домагались запровадити їх до такого українського ресторану, де вони зможуть посмакувати вареників. Але швидко я довідався, що власник ресторану не дотримується моїх вимог і продає новобранцям горілку. Очевидно, що на горілці він найбільше заробляв і йому було цілком байдуже, як і тому новобранцеві, що лікар, приступаючи до новобранця, чує з його уст запах алкоголю. Лікар і ціла «Поборова комісія» могли написати рапорт до міністерства війни і наших людей були б не приймали. Але зухвалість українця іноді сягає безмежжя. Я викликав до себе власника ресторану й погрозив йому, що коли він не

припинить давати новобранцям алкоголь, я накажу водити новобранців до іншого ресторану. Одначе ця погроза нічого не допомогла, бо й власник ресторану був захвалий, а новобранці домагались «вареників».

Перед відходом до «Поборової комісії» ми наказували кожному не признаватись, що він служив у польській армії», навіть коли він служив. — А чому? — А тому, що коли ти не признаєшся, що ти служив у польській армії, тебе будуть вишколювати й проминуть цілі місяці, а коли признаєшся, зараз відшлють на фронт. Це був найсильніший аргумент і ніхто не признався до служби в польській армії. Лікар і члени «Поборової комісії» з дива не виходили, що такі здорові і сильні люди були неприйнятні до служби в польській армії. Ми завжди відповідали: «Це політичні причини, поляки не мали довір'я до українців».

Кожний українець, пройшовши «Поборову комісію», діставав посвідку, що він здібний до служби в «Похідних полках». Крім цього на посвідці кожному писали, що він «українського роду». Радостям не було меж! Але це не все. Кожний прийнятий до служби в «Похідних поляках», був відряджений назад додів, і, мовляв, чекай покликання. Ще одна радість, бо зараз же не треба «рукувати». Сиди дома й чекай, тебе покличуть. Але міністерство війни не кличе. Минають місяці, а тимчасом діють польські «поборові комісії» і польська військова влада кличе до служби. Знову починається хаос, погрози, арештування і в'язнення. Бо постерунок французької жандармерії дістає повідомлення з польського «поборового бюро», що такий-то не зголосився до «поборової комісії». Це вже дбали місневі поляки, щоб подавати прізвища українців та доносити до польських «поборових комісій», а ті в свою чергу до французької жандармерії. Так і сталось, що тільки в одній паризькій в'язниці сиділо 80 українців, які не хотіли йти до військової служби в польській армії. Прикростям не було кінця: кождоденно жінки приходили і плакали за своїми чоловіками, які сидять у в'язниці і після того, коли бачили, що ми безо-

радни та доручаємо їм чекати й запевняємо, що їхніх чоловіків визволимо, вони йшли до польського військового бюро, щоб дістати «пропустку» на побачення зо своїми чоловіками.

Врешті ми домоглися в міністерстві закордонних справ, щоб була відряджена військова комісія до в'язниці, яка переслухала б заарештованих, бо ми певні, що це непорозуміння: наші люди хочуть служити в «Похідних полках». Коли одержано згоду, ми почали домагатись, щоб був представник Союзу також в тій комісії, бо, мовляв, українці не знають добре французької мови. І на це міністерство закордонних справ дало свою згоду, але польський уряд за протестував, мовляв, який це рівноправний партнер — Український Народний Союз у Франції? Хоч-не хоч, наше прохання відкинули й запевнили, що, мовляв, у французькій комісії є один офіцер, який знає польську мову. Якби можна було нам наперед поінформувати ув'язнених, все було б пішло добре, а тимчасом, в'язні були ізольовані від нас. Приводять такого в'язня перед комісією, в якій є французькі та польські офіцери й французький майор ставить йому питання, спочатку по-французьки, а коли той заявляє, що не розуміє, тоді по-польськи. «Ага, значить, це поляк в французькій уніформі», — думає українець і відповідає: «В ніякій армії не хочу служити!» Всеж на 80 ув'язнених — 36 зголосилось до «Похідних полків», 28 до польської армії і решта залишилась у в'язниці, відмовляючись служити в будь-якій армії.

Коли ми вже з цим лихом справились, приходить до нас один білорусин, якого я знав ще з передвоєнних часів і просить помочі, бо білорусинів женуть в польську армію. Як не допомогти «братові»? Це була моя велика помилка, гідна служити пересторогою всім українцям: «ніколи не давати кому б це не було своїх зв'язків з чужинцями!» Я поручив п. Гузареві піти до міністерства закордонних справ і випросити для цього білорусина побачення. Так і сталось. Білорусин викладав, як умів і міг, а вкінці одержав таку

відповідь: «Ваші люди мають іти туди, куди їх кличуть»! Значить, виїмок зроблений тільки для українців і більше для нікого. Що сталось пізніше, ліпше промовчати, але воно мене вповні управнює сказати й перестерегти всіх українців, щоб своїх зв'язків із чужинцями ні тепер, ні в майбутньому нікому не давали, коли не хочуть мати прикростей.

Були в нас і інші прикрости, чи то з поляками, чи з радником Володимиром Соловієм, чи з Миколою Шаповалом, який пішов прямо до французької поборової комісії і заявив, що ми «німецькі агенти». Французький полковник викинув Шаповала за двері і заявив, що його людей більше не прийматиме до «поборової комісії». Але треба було помило цієї важкої образи, рятувати нещасних людей. Отже домовились, що хтось від Шаповала приводитиме тих людей, які в нього зголосяться, до французьких поборових комісій, а ми випроваджуючи їх до будинку, в якому засідає «поборова комісія», заявимо, що це наші люди, а після перегляду «поборовою комісією» і виходу з будинку — Шаповал зможе забрати собі своїх людей.

Білорусин, не осягнувши нічого, не знав на яку ногу йому ступити, що робити далі? Він був проти служби білорусинів у польській армії, але хотів домогтися таких самих прав для білорусинів, які зробило міністерство закордонних справ для українців. Не проминуло й кілька днів, коли із північної Франції приїхало до Союзу двох католицьких священників-білорусинів і почали просити нашої допомоги.

«Ми не хочемо робити з білорусинів українців, але раз білорусинам відмовлено в праві йти до «Похідних полків», а йти тільки до польської армії, ми можемо для ваших людей зробити виняток, хоча нам це заборонило міністерство закордонних справ, а саме, ми будемо видавати білорусинам посвідки, що вони є українці».

Обидва священники були вельми здивовані, як це так, що тільки українці мають таке право, в якому білорусинам відмовляють, але врешті погодились. Може біля сотні біло-

русинів ми в такий спосіб врятували, хоч і не мали ми повного довіря до тих білорусинів, які до нас зголошувалися.

А причина цього була ось така: не бракувало між поляками також таких, які не хотіли йти до польської армії, побоюючись, що або попаде в полон, або стане інвалідом і «мощарствова» йому буде давати грошечки, мовляв, ліпше йти в французьку армію. В Парижі є така діляниця, яка називається «Сам Польш», і там збиралась всякого рода «дрібнота» і очевидно там поляки довідалися, що, мовляв, українці мають право вибору: або до «Похідних полків», або в польську армію і, мовляв, всі українці зголошуються до «Похідних полків». — «А як нам зголоситись разом з українцями до «Похідних полків», — питають поляки українських бродяг. «Справа нескладна, я тебе поведу до Союзу, там дадуть тобі посвідку, підеш разом з українцями до поборової комісії і будеш прийнятий до «похідних полків». І ось почали з'являтися в домівці Союзу такі нібито наші «лемки», які, мовляв, вже забули українську мову, але це «українці». Очевидно, що контролю була суворою і ми відраджали таких «українців» з нічим.

Зголошувались також по посвідки і українські комуністи. Правда, їх не було так багато у Франції і в початках вони звернулись були до большевицької амбасаді в Парижі, а там їм поручали йти в польську армію і робити большевицьку пропаганду. Коли українець-комуніст вже звертався до большевицької амбасаді, то не для того, щоб йти в польську армію, туди він міг потрапити і без большевицької поради. Але москалям йшло про те, щоб взагалі у Франції не було й мови про українців. Вийшовши з большевицької амбасаді, ті люди прямували до домівки Союзу, де їм видавали національні посвідки. Ми вважали, що українські комуністи, це наша внутрішня справа, так, як воно є в кожному народі. Кількох спантелечених комунізмом українців, не представляли ніякої небезпеки.

Від самого початку війни було для нас ясным, що французи щось думають в українській справі, але ще не можуть

рішитися, або ще не прийшов час, щоб ставити українську справу. А тимчасом, домігшись одного, а саме, щоб українців насильно не включати в польську армію, українці почали ставити до Управи Союзу вимогу: — «утворити Український Легіон» при французькій армії, бо чому ми маємо битися за чужу справу?» Очевидно, що утворити Український Легіон при французькій армії, це було нашим першим бажанням, але здійснити це бажання можна було тільки кількома етапами, а не одним помахом. Вже той факт, що українцям як самотнім, дане було право вибору, а далі, що після перегляду «Поборовими комісіями», йому видавали посвідку й доручали йти додому і чекати покликання, вказувало на те, що щось французи думають в нашій справі, але остаточного рішення ще не прийняли.

Це зволікання з однієї сторони давало полякам потрібний час, щоб змагатися за право включати українців у польську армію, знову ж для українців ставити до Управи Союзу своєї вимоги: — «утворити Український Легіон»! Натиск поляків при допомозі місцевої адміністрації прибільшувався постійно, тому чимало наших українців, не чекаючи покликання, їхали добровільно й передчасно до «Похідних полків». Ставало очевидним, що при одержанні дозволу на утворення Українського Легіону нам повернуть всіх українців, які перебували в «Похідних полках», але поляки ніколи українців не звільнять з польської армії.

При кінці грудня 1939 року я одержав від міністерства закордонних справ дозвіл поїхати до коша «Похідних полків», щоб зустрітися там з українцями. Наближалось наше Різдво, це було перше велике свято в другій світовій війні і йшло мені, щоб українці, які вже були в Коші, відчували й побачили, що за них не забувають! В близькій віддалі від великого французького міста Ліон, де була наша «Просвіта», знаходиться Кіш «Похідних полків». В нашій «Просвіті» в Ліоні було кількох українських патріотів, рішучих і бойових людей, зокрема був сл. п. Лагоши, був сотник Української Дієвої Армії, отже людина, яка вже пройшла була не одну війну.

Французький полковник, командант Коша, прийняв мене чемно й я вияснив йому всі потреби наших вояків, зокрема релігійну опіку й потребу відсвяткувати наше Різдво в нашому греко-католицькому обряді. Полковник вислухав уважно, щось бурчав про «рівність всіх», але обіцяв передумати цю справу. І справді, на наше Різдво приїхали десятки наших вояків із Коша до Ліону, де о. Братко відправив для них Службу Божу й де їх угощала Різдвом наша «Просвіта».

Військовики завжди швидко приймають рішення, — раз війна, так вона на те, щоб битися. Інакше думають і міркують дипломати. Французьке командування надто добре було поінформоване, що вивозять чи доставляють з України большевики німцям. Крім цього, під загрозою була також і румунська нафта, отже як не вдарити по большевиках і припинити те все, а тим самим поставити Німеччину в той стан, що вона, не маючи сирівців, буде змушена припинити війну? І військовики укладали пляни нового десанту на Чорному морі. Ці вістки нас окрилювали й ми чекали з великим нетерпінням, коли врешті прийде дозвіл на утворення «Українського Легіону». Нас тішило ще й те, що ми утримували постійний зв'язок з міністерством закордонних справ, тим самим, українська справа ставала політично-зовнішньою справою, до якої ніяке інше міністерство не мало права вмішуватися. Врешті десант на Чорному морі був, так здавалось, французьким військовикам, єдиним рятунком, щоб урухомити війну, яка застрягла перед «лінією Мажіно», яку (всі французи були в цьому впевнені) німці ніколи не здобудуть і навіть атакувати не будуть.

І хоча міністерство закордонних справ тримало в довірності перед нами справу десанту на Чорному морі, проте ми довідались про такі пляни від деяких французьких військовиків. Очевидно, що про це мусіли довідатися також і поляки, яким дуже залежало на тому, щоб українська проблема була московсько-польською і нічєю іншою проблемою, яку тільки ці дві держави вирішують. Поляки ще при-

більшили свої сили, натискаючи при допомозі французької низової адміністрації на українців. Довелось мені писати меморандуми до всіх визначних французьких політиків, до англійського уряду, до папського нунція в Парижі, алярмував світ наших у вільному світі, одним словом кожного дня я віднаходив якусь особу, яку призабув був, а якій треба було надіслати наш меморандум. І реакції на ті меморандуми були, про це ми знали, але поляки не здавали позицій. Ба, і радник Володимир Соловій став налягати все настирливіше, щоб ми йшли на співпрацю з урядом УНР, мовляв, ви французький уряд визнаєте, то чому не хочете визнати уряд УНР? «Нас французи не питали і не просили про визнання їхнього уряду, а проти уряду УНР ми є із-за його пропольської орієнтації і так буде довго, поки уряд УНР не зірве з поляками всяких зв'язків» — було нашою відповіддю.

Десь при кінці березня я зміг довідатися від одного француза, людини вельми поважної і допомічної нам, що десанту на Чорному морі не буде, бо цьому супротивляються англійці, які хочуть за всяку ціну вдарити через Бельгію на Рурщину, знищити її й тим самим примусити німців до капітуляції. З того менту стало для нас ясно, що в міністерстві закордонних справ змінили до нас своє наставлення: — повіяло холодом і байдужістю. Не залишалось нічого іншого, як рятувати наших людей, бо покищо про «Український Легіон» не могло бути й мови. Рятувати, значить, відряджати всіх чим швидше до Коша «Похідних полків». Майже всі українці послухали наших порад, негайно сідали на потяг і прямувати до Коша, але були й «оферми», які не спішилися, а хотіли просидіти цілу війну вдома. Зазнали вони багато лиха, але не з нашої вини. Подавляюча більшість українців врятована була від національної ганьби — служити в польській армії. Бо раз український нарід, безпосередньо після рішення Ради Амбасадорів 15. березня 1923 року, присягав по своїх Церквах, що буде боротися всіми засобами і так довго, поки не скине із себе польське ярмо, то ця присяга зобов'язувала всіх українців.

Надії наші утопились з ментом підписання між Францією і Німеччиною перемир'я. Тепер поставало друге неменш важке завдання — визволити всіх українців із «Похідних полків». Знову плачі жінок, нарікання, а навіть і прокльони».

**
*

Суспільно-громадська ділянка була не єдиним, але першим виявом вивершення діяльності О. Бойкова в Парижі. Вона мала особливу вагу для української Франції, бо своїм засягом була географічно обмежена, хоча в європейському концерті українських громадянських сил напередодні війни вона мала вже неабияке значення, а в перших воєнних роках, коли УНС став справжнім речником української організованої громади у Франції — перед ним виринула ціла низка проблем, в тому і політичної натури.

В роках 1941-1944 виринули перед УНСоюзом ще й інші проблеми, менші своїм засягом, але ризиковані своїм спрямуванням. Одною з них було створення Української Установи Довір'я в Парижі в її німецькій концепції і практичній реалізації як посередника між українським громадянством і німецькими властями. Коли в Німеччині чи в Чехії була легкою до здійснення, то у Франції було складніше з огляду на характер німецько-французьких відносин. Перед створенням такої установи було домовлення між можливим керівником УУД і чинниками УНСоюзу про те, що УУД буде тісно співпрацювати з укр. громадським сектором. Однак, як часто буває в таких випадках, людська амбіція, ставши на пів-урядову позицію, ігнорує суспільно-громадський чинник, що доводить до поважних конфліктів. Так сталось і в Парижі, що ще більше ускладнило внутрішньо-українські взаємовідношення з немалою шкодою для громади, а з користю для німецької окупаційної влади. УУД поведла кампанію проти УНСоюзу, а на початку липня 1943 гестапо заборонило будь-яку діяльність УНСоюзу.

2. ДВІ ДИТИНИ О. БОЙКОВА — «УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» І ПЕРША УКР. ДРУКАРНЯ У ФРАНЦІЇ

Для українського еміграційного загалу мала більше значення друга форма виявлення О. Бойкова, а це — заснування тижневика «Українське Слово» і власної української друкарні у Франції.

З Праги починається політичний життєпис Бойкова, з Праги датується також шлях його як журналіста. Це й не дивно, бо Прага 1922-1939-их років як найсильніший видавничий еміграційний центр, була місцем не тільки появи 94-ох укр. періодичних видань (з того — 18 студентських, 14-політичних, 14-фахових журналів і 10 періодиків газетного типу) — а й тим містом, де сторінки газетно-журнальних видань вгиналися під тягарем полемічних перепалок між партійними, орієнтаційними і світоглядовими позиціями, головню — в студентській періодиці. В Празі Бойків був співредактором «Національної думки» (1927), місячного органу Групи Української Національної Молоді, а водночас сповняв функції співредактора «Студентського вісника», місячного органу Центрального Союзу Українського Студентства. В січні 1928, залишаючись в професії, він стає адміністратором і співробітником «Розбудови нації», націоналістичного офіціозу, що постав на місці двох журналів — «Національної думки» і «Державної нації» (1928-1930). Профіль названих періодиків визначали такі прізвиська, як Микола Сціборський, Володимир Мартинець, Олесь Бабій, Юліян Виссян, Макар Кушнір, Дмитро Андрієвський та інші, що як видатні постаті тодішнього українського журналістичного і публіцистичного світу, надавали періодикам політичну лінію, видвигали ідеї або обґрунтовували нові позиції. Серед таких імен для відносно молодого пера О. Бойківа не залишалось багато місця. Він, що-правда, писав немало, але його сила крилася в живому слові. Його дописи під ініціалами, псевдами або найчастіше без підпису — появлялися на шпальтах згаданих журналів, але вони не визначали

їхнього редакційного стилю. В сузір'ї тодішніх націоналістичних журналістів О. Бойків не був ідеологом, як Сціборський чи Вассиян, ані ерудитом нових прямувань, як Кушнір чи Андрієвський, а тим більше не був рвучким пропагандистом і полеміком, як Мартинець. Його головна сила лежала в організаційно-адміністративних функціях, в меншій мірі — в редакторських здібностях. Як в Празі, так потім в Женеві, О. Бойків був доповненням до названих призвищ, але в жодному разі не епігоном чужих думок, Він і тут залишався суверенною особистістю, до слова якої прислухались, хоча воно в писемній формі не мало того пориваючого випромінювання і переконливості, що визначають стиль вроджених журналістів. Упродовж свого журналістичного шляху Бойків залишався у стилі — холодним і зрівноваженим аналітиком без блискучого пера, без вибухів сантименту і стилістичної майстерності, але з фундаментальною аргументацією солідної професійної роботи. Він не належав до типу тих журналістів, що захоплюють маси, а до типу директорів-видавців, що ставлять газету на міцні фундаменти і мають відвагу і десятки видавничих ідей. Таким він залишався до кінця свого журналістичного життя.

Шлях Бойківа-журналіста мав своє вивершення в Парижі.

Для нього, як громадського діяча, зв'язок з членством й широкими колами рідного громадянства був одним із передумов успішного існування громадської організації. Тому з перших днів перебування у Франції він задумує видавати для членства УНС бюлетень. Правда, в Парижі появлявся в 1930 р. двотижневик ОУН «Незалежність», що його редагував М. Сціборський, але своїм академічним рівнем він не відповідав потребам широкого членства УНС. Тому в 1931 р. Бойків починає видавати літографований «Бюлетень УНС», а згодом «Вісті». Тут поєдналися організаційні здібності Бойківа з відчуттям журналіста. Це поєднання знайшло свій щасливий вислів в благородному ризику підприємця, що

породив «Українське Слово». Це, на мою думку, було найбільшим життєвим досягненням О. Бойківа, бо коли другий твір — Український Народний Союз — територіяльно був обмежений до Франції, то «Українське Слово» випромінювало вплив на цілий український закордонний світ і на західні українські землі. Він був справжнім батьком «Українського Слова», котрий підготував для дитини все, від коліски до перших шкільних років; він був серцем і легенями газети, що довгий час визначали ритм і віддих тижневика.

Про початки і розгорнення «Українського Слова» ось що писав О. Бойків в 1961 р. *):

Не пригадую вже собі, чи першим виданням УНСоюзу були «Вісті», чи «Бюлетень». Появлявся цей листок неперіодично і сам я його редагував та писав на машинці, розсилаючи організаціям-членам Союзу. Такий листок мав 6-8 сторінок густого машинового письма. Крім вступної статті, найчастіше на організаційні теми, в тому листку були інформації про працю наших організацій.

Цей листок дуже припав до вподоби нашому робітництву і завдяки тому, а також і тому, що Союз продовж одного року збільшив число своїх організацій аж до 22. виникла потреба видавати щось «ліпшого» і «більшого». Так на першому звичайному з'їзді УНСоюзу було схвалено приступити до видавання тижневика, покищо літографованого, а для закуплення ротатора-дуплікатора всі делегати на З'їзді зобов'язались перевести збірки...

Ані мешкання, ані домівки, ані доброї машинки до писання, ані ротатора ми не мали, віри, завзяття і безмежного оптимізму нам не бракувало. Знову відбуто кілька сходин з нашими робітниками, членами Союзу, на яких вирішено назву нашої «газети», її зовнішній вигляд, її розмір.

Все це почалось в моїй маленькій кімнатці на 5-му поверсі, яка служила продовж п'яти років і як домівка Союзу,

*) Календар-Альманах «Українського слова», Париж 1961, ст. 73-80.

і як редакційна кімната, і як адміністрація та експедиція. Але я завжди потішав себе, що великий Іван Франко також сам писав, сам редагував, сам експедиював і сам на пошту носив. Як каже народня пісня: — «Сам п'ю, сам гуляю...».

Очевидно, що до такої «газети» ніхто дописувати не хотів, тому продовж довгих місяців довелось мені одному заповняти кожного тижня 16 сторінок літографованого «Українського Слова». Сам я замовляв і сам привозив папір, сам закуповував всяке приладдя, сам писав восківки на машинці, сам відбивав їх на літографі. Але від самих початків у тій важкій праці незрівняною помічницею була студентка Надія Сороко. Вона працювала в адміністрації «Українського Слова» повних 7 років. Не для її хвали, а для об'єктивного осуду мушу сказати, що такої дбайливої робітничо-помічниці я ніколи не знаходив.

Другим не менш дбайливим був сл. п. Дмитро Кульченко, родом із Херсонщини, що виконував функцію фінансового референта Союзу.

Перше число «Українського Слова» появилось з датою 1. травня 1933 року і цьому святу приці була присвячена перша вступна стаття...

Треба сказати, що літографоване «Українське Слово» не притягало читачів з-поміж інтелігенції, але ті політичні емігранти, переважно бувши старшими Української Армії, що належали до числа соборників, читали його залюбки, бо воно їх орієнтувало, що треба говорити до українського робітника.

Літографоване «Українське Слово» появлялось 14 місяців, і вийшло 60 чисел. Кожне число складалось з 16 сторінок, що вкладались в оргортку, яка була друкована та прикрашена великим тризубом. Експедицію робили «толокою», себто приходили студентки і студенти та й не-студенти, робітники і цілий вечір йшла горячкова праця. Після експедиції всі громадою йшли до каварні Дюпон і на рахунок адміністрації всі мали право випити одну білу каву і з'їсти одне тісточко. А що в тій каварні цукор завжди стояв «а ді-

скресіон», себто «беріть скільки хочете», то наші завжди голодні студенти підкріплялися. Всі розходились вдоволені й обіцяли прийти в наступну середу...

По році появи «Українського Слова», на другому звичайному З'їзді Українського Народнього Союзу я запропонував схвалити постанову про перехід «Українського Слова» на друковану газету. Цю пропозицію делегати схватили й їхній радості не було кінця. — «Наша дитина вже підросла і може ходити, треба їй допомогти стати на ноги...». При цьому всі домагались, щоб газета була великого формату, такого як французькі. Мовляв — нас французькі робітники висміюють, коли бачать таку маленьку газету, як «Новий Час», чи «Сурму» в наших руках.

Потреба в переході «Українського Слова» на друк виявилась з багатьох причин: 1) Кількість передплатників збільшилась продовж року до 750, а перше число вийшло в кількості — 250 примірників. Отже, за большевицькою термінологією, ми виконали річне завдання на 30 процентів; 2) Сякі-такі підстави для переходу на друк вже були; 3) Наш ротатор зужився і або треба було проводити нову збірку на ротатор, або на видання друкованої газети; 4) Ми починали літографоване видання, щоб приєднати потрібну кількість передплатників, себто пройти вимушений обставинами та матеріальною убогістю стан, щоб дійти до друкованої газети.

Треба ще згадати, що перше число «У.С.» я розіслав був багатьом особам, як напр. сл. п. полк. Євгенові Коновалцеві, ред. В. Мартинцеві, сл. п. О. Ольжичеві та іншим. Але, як любив казати полк. Євген Коновалець — «удостоївся» я привітання тільки від нього одного, при чому воно видавалось мені «насмійкуватим» і я образився, про що й написав Полковникові. А бажав сл. п. Полковник, щоб «Українське Слово» якомога швидше розвивалось, щоб стати першим українським щоденником в Парижі, а я його редактором.

Коли «Українське Слово» появилось друком, став мені в допомогу сл. п. інж. Микола Сціборський. Разом ми май-

стрували кожне дальше число, робили разом коректу в друкарні. Зо всіх сторін щойно тоді посипались привітання, а зокрема чуттєве було привітання сл. п. інж. Панаса Заворицького...

Восени 1934 року чеська поліція вдарила по «Розбудові Нації». Редактор В. Мартинець чудом висмикнувся з її рук переїхав до Відня. Друковане «Українське Слово», як велика газета, забиравало мені весь час і тим самим організаційна праця дуже терпіла. Тоді запропонував я, щоб ред. В. Мартинець переїхав до Парижу, перейняв Редакцію і звільнив мене бодай частинно для організаційної праці. Це стало в швидкому часі дійсністю й тоді ми вже могли втрійку — інж. Микола Сціборський, Володимир Мартинець і я працювати в Редакції. В дальшому, вся редакційна праця впала на ред. Володимира Мартинця...

Незабаром після приїзду ред. В. Мартинця прибув до Парижу сл. п. полк. Євген Коновалець і в розмові з ним ред. В. Мартинець сказав:

— Пане Полковнику! Ви тільки подумайте що Бойків, маючи всього на оплату друку чотирьох чисел, зважився перейти на друк «Українського Слова». Та це ж чиста авантюра!

Полковник Коновалець дивиться на мене і приємно усміхається, а я ред. В. Мартинцеві відповідаю:

— Ви пригадуєте собі, як ми в 1928 році в Празі приступали до видання «Розбудови Нації»; тоді ми мали грошей на одне число і ніяких передплатників. А проте «Розбудова Нації» виходила повних шість років. Перед переходом на друк «Українське Слово» мало 750 передплатників і мало грошей на оплату аж чотирьох чисел друку, отже воно було в куди ліпшому стані, як «Розбудова Нації».

Історія газети показала, що це не була «авантюра», а піонерська відвага, ризик, опертий на відданості й жертвенності читача, передплатника, широкого загалу членства громадської організації. Ризик, в якому поєднується ідейність й жертвенність усіх складників появи газети: редакційних,

адміністративних і друкарських, ризик і відданість, які стають чи не найвпливовішими оформлювачами еміграційних газет взагалі.

Гадаємо, що цей перший і найважчий період появи «Українського Слова» літографованим способом до переходу на друк — був найбільш оригінальний і промовистий. Це був період редагування «Українського Слова» О. Бойківим від травня 1933 до жовтня 1934.

В рр. 1934-1939 перебирає редакцію «УС» В. Мартинець. О. Бойків залишається членом редакції й опрацьовує деякі сталі рубрики «УС».

Перехід «Українського Слова» з літографованої на друковану газету становив лише один бік росту тижневика. Іншим, не менш важливим питанням, було заснування власної друкарні.

Від липня 1934 до січня 1938 «УС» друкувалося в чужій друкарні. Це вимагало значних коштів, що в свою чергу дошкульно ускладнювало й так тонку фінансову базу газети. Принцип обережного господарювання громадськими грошима диктував необхідність шукати інших, а головню — дешевших (на довгу мету) шляхів фінансування газети. Напрошувалась відважна, але й не менш ризиковна розв'язка, а це — власна друкарня.

Ініціатива для такого рішення вийшла знову від Олександра Бойківа наприкінці 1937 р. У першому номері «УС», друкованому у власній друкарні, з січня 1938 читаємо:

«З 1938 р. починаємо видавати наш часопис у власній друкарні... Незалежну друкарню з лінотипом і всіма друкарськими машинами уфундувала власними грошми українська еміграція... Думка заложення друкарні, ініціатива в її переведенні та й саме технічне переведення її належить О. Бойкову, який з новим роком вийшов зі складу редакції «Українського Слова», щоб в цілості присвятити себе друкарні».

За таким скромним підкресленням ролі О. Бойківа при організуванні й розвитку друкарні скривався не лише під-

готовчий період, безмежне листування при шуканні меценатів-жертводавців і мозолиста праця при організуванню фінансових збірок для друкарні, але й юридичне оформлення друкарні й інші формальності перед французькими чинниками. Друкарню як власну поліграфічну базу оформлено у французькому торговельному суді як спілку з обмеженою порукою під назвою Перша Українська Друкарня у Франції. Очолив Спілку як її управитель Любомир Гузар, найближчий співробітник О. Бойківа й «консул» Українського Народнього Союзу перед французьким урядом.

Фінансову базу друкарні не могли забезпечити ні ОУН, ні УНС. Тому довелося шукати запевнення фінансового ґрунту для друкарні випробуваним в еміграційних умовах методом піднайдення меценатів і переведення грошових збі-

*В. Мартинець, О. Бойків і
М. Сціборський. Париж 1938*

рок серед ідеологічно співзвучних кіл українського громадянства за океаном і в Європі. Їх знайдено в першу чергу серед відданого низового членства УНС, які стали першим акціонером новозаснованої друкарні. Серед тих людей, що поруч О. Бойкова і Л. Гузара спричинилися до розвитку не лише газети, але й друкарні в довоєнні роки треба назвати Леся Киселицю, Надію Сороко, Тамару Косач, Мирослава Небелюка і Теодора Цвікулу. Завдяки їм Перша Українська Друкарня у Франції стала одним із центрів українського еміграційного видавничого руху.

Завдяки ініціативності й енергії О. Бойківа — Париж, місце осідку «Українського Слова» і Першої друкарні, став в рр. 1933-1939 відомим українським видавничим центром, а «Українське Слово», завдяки його редакторам і співробітникам, — найповажнішим тижневиком, що появлявся поза межами українських земель, на який орієнтувалися читацькі маси. Для українських старожилів Франції, в міру послаблення позицій іншого паризького тижневика «Тризуб», «Українське Слово» стало тим маяком, котрий привічував українцям Франції у важких роках перед вибухом другої світової війни.

Журналістичний живчик і досвід Женеви керували Бойковим теж при тому, коли він включався в інші інформативні видання. Таким виданням, як висловом необхідності інформувати французькомовний світ про українські справи напередодні війни, було декількасторінкове цикло-стилеве двотижневе видання української Інформаційної Служби — «Bulletin hebdomadaire». Цей пресовий бюлетень видавала пані Л. Вержбицька від березня 1939 до травня 1940. Чоловим співробітником цього видання був О. Бойків, що під своїм прізвищем опублікував в бюлетені низку таких статей, як: «Чи можлива німецько-советська війна», «Україна і Польща», в яких аналізував передвоєнне міжнародне становище з позицій наших визвольних змагань.

З приходом до Парижа німців в червні 1940-го року «Українське Слово», «Тризуб» і «Bulletin hebdomadaire» пе-

рестали виходити. В журналістичному життєписі Бойкова наступає восьмирічна перерва (1940-1948), чи точніше — переорієнтація на організаційні завдання: Бойків як тереновий провідник ОУН на Францію організує під час війни доставку матеріалів з Парижа до некупованої зони Франції й далі на Захід про події на окупованих німцями українських землях і про нелюдяне поступовання німецької адміністративно-партійної машини супроти українського населення, про що пише Бойків нижче.

3. КЕЛІЯ 396

Роки німецької окупації Парижа це для Бойкова роки доволі порожні, і в ніякому разі не творчі. Відсутність друкованого форуму і сильно обмежений контакт з іншими центрами українського життя гальмують організаційні пориви, а пригноблена атмосфера окупованої столиці і дошкульна ізоляція на Схід і Захід підтверджують фактичний стан, що центри українського життя на європейському континенті опинилися у Кракові, Львові, Берліні і Празі. Париж перебував у тих роках на становищі суспільно-політичної провінції...

Але передаймо слово самому Бойкову. В «Келії 396» він малює імпресіоністичними мазками атмосферу українського Парижу років 1940-1944.

«В неділю 23. січня 1944 року, як кожного дня, прийшов я до домівки Українського Народнього Союзу у Франції, де застав, побіч кількох членів Союзу, також сл. п. Клима Горбаця, що прибув з Німеччини. Був не перший його приїзд, мовляв, для відвідин важко хворої сестри; насправді він завжди привозив багато цікавих матеріалів та документів. Матеріяли відносилися до боротьби українських повстанців і до німецьких звірств в Україні. Документи і матеріяли були негайно передавані до рук Любомира Гузаря, що перебував у тзв. «вільній» зоні Франції. Завданням Гузаря було ці матеріяли і документи передавати далі і на

підставі їх інформувати чужинні дипломатичні заступництва при уряді у Віші. Таку працю започаткували ми ще в 1941 р. й вона не припинилась аж до нашого ув'язнення. Тривала вона упродовж трьох років війни, і то під німецькою окупацією. Чужинні дипломатичні представництва, що отримували наші документи, або матеріали у формі тайних бюлетенів, вміли зберігати засекреченість впродовж усєї війни. Отже, завдяки добрій організованості і засекреченості чужинних дипломатів, — гестапо не могло нас приловити. Навіть кореспонденти телеграфічних агенцій зуміли так маскувати джерело цих вісток, що гестапо було безсилне. Правда, підозріння на мене мали гестапівці ще від 1941 р., тобто від часу поїздки в Україну й мого несподіваного повороту до Парижа. Під час майого побуту в Україні хтось з наших земляків зробив донос до гестапо, що я, виконуючий обов'язки голови УНС у Франції вислав на початку 1940 р. отця Перрідона до Лондону, щоб домогтися від англійського уряду дозволу на формування Українського Легіону у Франції. Гестапо викликало о. Перрідона, погрожувало ув'язненням, але по довшому допиті його таки звільнили. В 1942 р. зроблено новий донос на мене, що, мовляв, після мого повороту з України я став большевиком. У цьому доносі «причеплено» до мене ще проф. О. Шульгина, І. Борщака та Миколу Шаповала. Не всіла ця справа призабутися як мене покликала гестапо за статтю Євгена Ляховича з Нью-Йорку. 1937-го року в «Українському Слові», якого одним з редакторів був я, була опублікована стаття Ляховича п. заг. «З ким нам іти?». У цій статті автор доводив, що у випадку війни українцям треба стати по боці Англії й Америки, а не Німеччини, котра була й є ворогом самостійности України. Ляхович перебував у Нью-Йорку і рука гестапо не могла його досягнути. Не зважаючи на те, що на підставі умов про перемир'я між Німеччиною і Францією з 1940 р. німці зобов'язалися не переслідувати французьких журналістів за передвоєнні протинімецькі статті, — вони присікалися за статтю Ляховича до мене. Ця стаття не могла не скріпити підозріння гестапо до мене.

Декілька днів після переслухування мене в цій справі трапився прикрий випадок: Л. Гузар мав перейти нелегально демаркаційну лінію, щоб побачитись зі мною й отримати нові вказівки для своєї праці. Нещастя хотіло, що Гузаря німці приловили. Не знаючи нічого про мою важку ситуацію, Гузар на допиті заявив, що їде до Парижу на побачення зі мною та іншими членами УНС. Зізнання Гузаря передано було телеграфічно до гестапо в Парижі й це ще скріпило підозріння гестапо щодо мене. Мій вихор влетів до домівки УНС старшина гестапо і просто з мосту почав мене обвинувачувати в шпигунстві на користь англо-американців. Моя холонокровність і заздалегідь обдуману відповідь його настільки заскочили, що він мене не заарештував з місця, а наказав прийти наступного дня до осідку гестапо.

Наступного дня я зголосився в гестапо. Коли відкрились двері відповідної канцелярії, з бюро гийшов наш православний священик Іларіон Бриндзан, який перебував у в'язниці від сімох місяців. Про його ув'язнення ми знали і протестували перед гестапом. Це робила Управа УНС в кожному випадку ув'язнення українців. Протестували ми проти ув'язнення проф. О. Шульгина і його сина, І. Борцака і М. Шаповала. На допомогу в таких випадках притягали ми о. Перідона.

Отже, побачивши о. Бриндзана, ми привіталися щиро і заговорили українською мовою. Але йому наказано сісти на лаву і чекати, а мене покликано до канцелярії.

По списанні протоколу мене відпущено, але я ще раз скористав з доброго настрою гестапівця і моєї «невинности», щоб стати в обороні о. Бриндзана, заявляючи, що це робить дуже погане враження на українців, які мають тільки одного православного священика у Франції і той сидить у в'язниці.

— За кілька днів він буде звільнений, але про це мовчати!

І справді, через кілька днів о. Бриндзана звільнили, але вийшов з в'язниці як ходячий труп.

Зате з Гузарем вони поступили якраз навпаки. Кілька разів переслухували, заборонили бачитись зі мною й наказали негайно забиратися до «неокупованої зони» Франції. Але помимо заборони гестапо ми бачились, обговорили всі справи і він отримав вказівки для дальшої праці. Крім того мені пощастило перекопати його в тому, щоб він сидів на місці і не вступав до французьких «Макі», як це він хотів зробити. Його душевні переживання я вповні розумів, бо ж в грудні 1941 німці розстріляли його сестру сл. п. Дарію Гузар-Чемеринську і швагра Ореста Чемеринського-Оршана.

1943-ій рік розпочався був нещасливо для нашої праці. Німці організували були восени 1942 р. в Раві Руській і Стрию два карні табори для тих військовополонених французів, які невдало втікали до Франції. Були це табори, в яких французьких бідолах очікувала смерть. Крім того німці організували робітничі відділи з військовополонених французів. Довідавшись про це, я негайно повідомив наших і просив zorganizувати допомогу для французів. Це моє прохання передано до краю і через три місяці отримав я листа, що в одному селі Теробовельського повіту наші селяни, не конспіруючись, навантажили віз харчами і завезли французам. Здивовані французи дякували нашим селянам, селяни ж поінформували їх, що вони довідались про тяжку долю французів від українців у Франції. Ця отвертість мусіла дійти до відома німецької команди, що сторожила французів...

В серпні 1943 гестапо провело ревізію в домівці УНС. Чого вони шукали — невідомо, але змогли захопити кілька друкованих закликів до української еміграції, щоб жертвували на «Державний фонд України». Не знайшовши нічого підозрілого, офіцер заявив:

— Ви знаєте, що Союзіві заборонено провадити будь-яку діяльність. Коли я довідаюсь, що не дотримуетесь заборони, тоді говоритимемо іншою мовою.

Минуло кілька місяців. Гестапо нас не турбувало, але атмосфера ставала дедалі задушливішою. З кожним днем

відчував я, що зближається день арешту. Але треба було працювати далі і то, як до цього часу, в цілковитій ізоляваності навіть від своїх найближчих співробітників. Але вістки з краю, доки вони докочувались до Франції, не могли бути збережені в повній довірчості. Коли вони діставалися згодом до відома людей, вони були вже настільки деформовані й «поширені», що це в мене викликало веселий настрій.

Не зважаючи на те, що Союз не проводив жодної діяльності, домівки ми не закривали, бажаючи затримати зв'язок з нашою еміграцією, яка поволі під нашим впливом почала займати вороже становище до німців.

Як згадано, — 23 січня 1944 застав я в домівці декількох членів УНС і сл. п. Кліма Горбаця. Перейшов я з ним до другої кімнати, де він передав мені низку матеріалів і документів. Упродовж цього самого дня і ночі вспів я прочитати всі ці матеріали. Кожний документ, кожний звіт із боротьби українських повстанців творили картини одна грізніша від другої. Обидві сторони не перебирали в засобах. Німці нищили українське цивільне населення, палили цілі села. Доказом цього був відпис протесту українського єпископа з Луцьку, звернений до «райхскомісаря України» Коха, про спалення в кількох селах луцької єпархії українського і чеського населення. Документ короткий, але яка грізна картина: «все населення цих сіл (в документі їх названо) загнано до церков, церкви зачинено і підпалено. Із горючих церков розносились страшні крики, а німецькі воюки пильнували зі скорострілами в руках, щоб ніхто живим з вогню не вискочив. Після спалення українського населення німецькі воюки спалили теж села. І все те нещастя впало на місцеве українське й чеське населення тому, що нібито воно допомагало українським повстанцям. Цього ніхто не доказав, бо ніякого слідства не проведено. Яку ж допомогу могли подати українські та чеські діти, жінки, старики, важко хворі, на яких наложено таку кару — спалення живцем». Далі йшли тверді слова протесту проти такого варвар-

ства. Чи цей документ дійшов до Коха, — важко сказати, але він дійшов до відома дипломатичних представників.

Познайомившись з такими матеріялами, для мене стало ясно, що питання мого арешту це питання годин. Треба було ще раз переглянути все в себе і в домівці УНС, що не повинно попасти в руки ворога. Залишив я в моєму столі в домівці Союзу кілька листів від українців у Франції, в яких писали вони, що хочуть мати рідну газету, або що посилають мені крілика чи трохи фасолі.

26 січня 1944 коло 5-ої години перед вечором відкрились на всю ширину двері до домівки УНС і в них станув поручник гестапо Вробе. За його плечима стояв другий незнайомий німець.

— Ви самі тут, пане Бойків?

— Як бачите, завжди сам. Діяльності ніякої не провадимо, тому й нема потреби, щоб інші люди сюди приходили.

— Нині рано одержав я від «Райхсзіхергайтгауптгауту» *) телеграму, щоб вас заарештувати. Негаймо виймайте все, що маєте в кишнях. Зброя у вас є?

Стою непорушно при столі й починаю для форми протестувати. Але Вробе моїх слів не слухає. Швидко переглядає всі бюрка та шафу Союзу. Не знайшовши нічого, знову звернув увагу на мене.

— Чому не виймаєте речей з кишені?

Починаю виймати, продовжуючи протестувати. Вробе визвірився на мене:

— Пане Бойків! Ви знаєте, що діється в Україні?

— Знаю! Але ж я в Парижі, а не в Україні. За те, що там робиться, не могу я тут відповідати.

— Ви до них не належите?

— Це справи не міняє. Я перебуваю у Франції й за події в Україні не відповідаю.

— Побачимо! Нема часу, о 5-ій годині я мушу вас передати до в'язниці.

*) Головна квартира Гестапо.

Всідаємо до авта, яке швидко, виїхавши з вузенької вулички, де знаходилася домівка Союзу, котиться великими паризькими бульварами. Виїжджаємо за місто. Помічаю перші дерев'яні таблиці з написом «Цур мілітергефенгніс» **).

В'язниця Френ була ще відома до війни у Франції. З окупацією Франції німці перебрали також в'язницю, куди запроторювали французьких патріотів. Хоча місць у в'язниці було на 1000 в'язнів, тиснулось у ній під цю пору коло 5000 осіб.

Вробе передав мене в канцелярії в'язниці... Тут посадили мене в одиночку. Другого дня ми викупались, після чого нас розподілено по келіях. Зо мною до келії 396 попав також власник друкарні Едмонд Маріян з Плесіє біля Парижу. Тут застали ми Марселя Гізара з Гере, який сидів вже восьмий місяць за приналежність до «Макі». Швидко ми познайомились і стали товаришами. В сусідніх келіях сиділи англійські старшини, яких скидувано з літаків для участі в підпільній боротьбі, або для розвідки чи для саботажів. У келії було маленьке ліжко та кілька сінників. На ліжку приміщувався завжди той, що сидів найдовше. По нашому приході до келії Марсель Гізар вистукав до сусідніх келій про наш прихід й подав найновіші вістки. Англійські старшини привітали нас як товаришів боротьби і бажали видержати до перемоги. В'язницю не огрівали, по стінах келії кинувся гриб. Вогкість дошкуляла немилосердно. До весни ще далеко, треба було думати як отримати теплу білизму й коц. Порядок був суворий, бо ж це військова в'язниця. Вставали в 4-ій годині. Отримували трохи теплої кави. Після «сніданку» по келіях ходили дижурні підстаршини й викликували на переслухання. Викликаних саджали в поліційні автобуси й під великою охороною везли до Парижу. Бували випадки, що «Макі» нападали на поліційні автобуси і звільняли в'язнів. Не завжди це вдалось, бо охорона бу-

**) До військової в'язниці.

ла добре озброєна. Біля будинку гестапо (як я згодом довідався) сторожило кожного дня чимало французьких бойовиків. Їхнім завданням було довідуватися, кого переслухували й підбирати листки, що їх в'язні зручно викидали з вікон келій, в яких їх приміщувано в обідню пору. Щойно коло 9-ої години вечора повертали в'язні з переслухання. Дуже часто в'язнів били, але не кожен до цього признавався. Тому як правило було прийнято в нашій келії подати переслуханому вечерю. Якщо він від неї відмовлявся, — значить били. Ті, що не були переслухані, не вмішувалися в розмови в келії. Щойно по закінченні слідства, коли в'язень вже підписався і себе припечатав, він знав що найлегшою карою є концентраційний табір «пур ля дюре де ля герр» *)...

Через кілька днів до нашої келії кинули американського поручника летунства Чарля Бравна з Клівленду. Надиво був він у цивільному одязі й німці чемно біля нього заскакували. Швидко ми довідались від нього, що він після бомбардування Бордо впав зі своїм літаком у море, яке й викинуло його на беріг. Тут його і товариша спіймали німці. Вже двічі він тікав з німецьких рух і тепер за кару він опинився не в таборі для військовополонених, а у в'язниці...

Минали дні, а мене не викликали на переслухання. Власник друкарні Маріян, що попав до в'язниці за друкування нелегальної газети, був людиною не тільки освіченою, а й добрим промовцем. Довголітній член радикал-соціалістичної партії Франції він приймав активну участь в політичному житті. Часто виступав з промовами на вічах, або сам організував віча. По мистецьки вмів підбирати й укладати аргументи. Тут у в'язниці відсвяткували ми першу 50-тку його життя. В той день і зав'язалась між нами жвава дискусія про Україну.

— Бачите, месіє Александр, (мого прізвища ніхто з французів не міг правильно вимовити, тому й кликали мене по імені) вас на переслухання не кличуть, вас заарештува-

*) До закінчення війни.

ли по наказу Берліна... Тому вас не цікають, ніхто не знає, що з вами робити. Думаю, що ви можете бути спокійний у Френ і не намагатись вгадувати всі можливі питання, які будуть вам ставити, й шукати добрих відповідей на них. Отже, поінформуйте нас, чому це німці, які виявили стільки симпатій до українців, нараз так почали нищити українців, а ви, українці, зуміли організувати повстанські загони, щоб бити німців.

Товариші моєї келії засіли на ліжку, щоб дати мені змогу ходити по келії.

— Не є правдою, що німці цікавилися, а зокрема — симпатизували українцям — почав я свої інформації. Правда, вони цікавилися Україною, а багатьом чужинцям видавалося, що німці мають бажання допомогти визволитися українському народові. Гітлерівська Німеччина виявила велике зацікавлення Україною з двох причин. По-перше, німці шукали «життєвого простору», і цей простір бачили вони на Сході Європи, зокрема в Україні. По-друге, гітлерівці висунули теорію расизму, визначивши себе найчистішими «арійцями», а населення Східної Європи — «унтерменшами»... (В цьому дусі я продовжував, аналізуючи німецьку східну політику, пояснюючи національне питання в кол. Польщі і СРСР з центральною увагою на визвольних стремліннях українського народу стосовно Москви і Варшави і закінчив словами):

— Очевидна річ, що одним із нещасть нашого народу це його родюча земля і підземні багатства. Тому кожний ворог, який йде на Україну, прикривається плащиком, що він іде визволяти український народ. Так йшли в 1918-1920 рр. червоні і білі москалі та поляки. Зараз німці завойовують Україну, але також прикриваються плащиком, що вони визволяють Україну...

...Незабаром покинув нас Маріян. Його разом з іншими в'язнями відправлено до Компієнь, де був збірний пункт для всіх тих в'язнів, що їх відсиляли до німецьких концентраційних таборів. З усіх в'язниць Франції направляли сю-

ди людей, що були вже переслухані. Тут їх вагонували, відбираючи від них всю одіж, включно до білизни. До товарових вагонів втискали по 80 осіб, замикали вагони і так везли голих і голодних до Німеччини. Інколи — по 10-14 днів.

В часі мого перебування у Френ тут сиділи тисячі в'язнів, головно французів. Були тут бувші міністри, генерали, професори університету, дипломати, священники, купці, робітники, селяни, словом — всі верстви й соціальні прошарки французького народу. Випадково я довідався, що в цій же в'язниці сидів член нашого Союзу, сл. п. Михайло Мартинюк. Належав він до тайної французької організації й за численні саботажі разом із своїми 24-ма товаришами був засуджений на смерть і розстріляний на горі Валеріяна поблизу Парижа. На цій горі гестапо розстріляло тисячі й тисячі французьких патріотів, а разом з ними чимало чужинців, що приймали активну участь у французьких тайних організаціях. Ті організації розвинули були в 1943-44 рр. таку велику бойову діяльність, що гестапо не могло їх перемогти. Інколи проти французьких бойових формацій були вживані німецькі бойові частини, але безуспішно. Та помимо цих великих зусиль французьких патріотів, помимо великих жертв і великої допомоги, яку надавали вони англо-американським військам, переможці не дуже радо признавали заслуги французам. Переможцям з першої світової війни довелось зазнати чимало докорів і понижень з боку своїх союзників за заключення перемир'я з німцями в 1940-му році.

По відході Маріяна швидко відійшов від нас також Марсель Гізар...

Зближався наш Великдень. На дворі пахло весною. Наш настрій підносився, ось-ось американці й англійці зроблять у Франції висадку, проженуть німців і ми залишимося у Франції. Всі ми були бадьорі, тільки поручник Бравн скептично посміхався.

— Швидше як в червні, або липні висадки не буде, — запевнював нас.

Одного дня звернувся я до німецького дижурного підстаршини з запитом, чи нема тут у в'язниці священика. Зближались свята і я хотів побувати на Богослуженні. Правда, кожного дня приходив до в'язниці німецький священик, але ми його боялися. З-зовні приходив також французький священик, але до нього ніхто з нашої келії не голосився. Як виявилось по війні — цей французький священик був на службі гестапо й видав чимало політичних в'язнів. Наступного дня прийшов до келії німецький підстаршина і попровадив нас до іншої келії. Тут застали ми священика Роже Бове, такого ж в'язня як і ми. Коли німець замкнув нас в келії, ми довідались від Бове, що він належав до організації спротиву, як його старенька мати і сестра. Всіх їх заарештували. Роже Бове був вікарієм в одній із великих паризьких церков, а саме в церкві св. Томи з Аквіну. Людина високої культури і шляхетного виховання. Тип тих священиків, що їх дає католицька церква. Пізніше його вивезли до Німеччини, де він пробув довгі місяці в Равенсбруку, в одному з найважчих концтаборів...

Від цього часу аж до мого виїзду майже кожного дня бував я на Службі Божій. Познайомився тут з декількома французькими генералами та численними цивільними особами. Звичайно перед і по Службі Божій ми мали кілька хвилин, щоб себе взаємно поінформувати, поділитись найновішими вістками.

На яку неділю припадав наш Великдень, я не знав, тільки догадувався. І я не помилюся. У Великодній понеділок моя дружина принесла до в'язниці валізку з харчами, серед яких була також маленька пасочка з буквами «Х.В.». Дижурний підстаршина почав викидати всі харчі з валізки та забирати всі клаптики паперу, в який харчі були запаковані. При тому він мене постійно лаяв, мовляв, звідки стільки харчів. Та ж тими харчами можна нагодувати цілу Францію. Ми воюємо і таких добрих харчів не маємо, а ви сидите тут, злочинці, і їсте ліпше ніж ми. Наша радість була справді велика, бо харчів було багато і добрих. Я з вдяч-

ністю згадував мою дружину, що так дбала про мене, і всіх тих українців, які тоді мені допомагали.

Третього дня свят дістав я листа від дружини. Радість ніби не кінчилась, але швидко вона розвіялась, коли побачив, що лист з Парижа до Френ (8 кілометрів) йшов аж 65 днів.

Тиждень по наших святах повідомив мене поручник Вробе, що він одержав наказ підвезти мене до Берліна до головної команди гестапо. Там, мовляв, будете говорити. Я почав знову з ним сперечатися, але він завважив: будемо говорити по дорозі.

В понеділок 24 квітня 1944 виведено мене з келії до головної канцелярії в'язниці, де повернули мені всі мої речі. По трьох місяцях сидження я побачив весну. Авто пролітало вулицями Парижа й по короткій їзді ми опинилися на південному двірці Парижа. Поручник Вробе метушився біля потягу і врешті віднайшов замовлений наперед передів. На станції попрощався я з дружиною, від якої довідався про арешт багатьох наших. В полудне потяг рушив. Бічними залізничними шляхами пробирався потяг в напрямі Мецу на східній залізничний сектор, який веде до Люксембургу і Німеччини. Я любувався природою і радів, що буду сидіти зі своїми і в'язниця не буде такою тяжкою.

Біля 11-ої години ночі я заснув, але швидко пробудився від вибуху бомби. Англійські літаки бомбардували місто Кайзерлявтерн. Потяг мов сполоханий птах летів з усією швидкістю. Бомби падали поблизу залізничної станції. Німецька артилерія обстрілювала англійські літаки, а сильні прожектори освічували ніч. Потяг пробирався крутими бічними залізничними шляхами, бо головні були вже понищені бомбами...

...Коли 5-ої по обіді приїхали ми до Берліна на «Потсдаммербангоф». До війни цей шлях проїздили потяги за 18 годин, тепер треба було 29. Ми висіли з потягу й потягнулись до почекальні, а Вробе побіг телефонувати. Головна команда гестапо урядувала, як казав він, тільки до 5-ої години,

отже він боявся, що не зможе мене передати до в'язниці і доведеться йому сторожити мене аж до другого дня.

Головна команда гестапо знаходилася 5 хвилин ходу від «Потсдамербангоф» і в такій же віддалі від «Ангальтербангоф». На тій же самій вулиці — Принц Альбрехтштрассе — може у віддалі яких 200 метрів знаходився величезний, мабуть найбільший в Берліні будинок. Це було міністерство летунства, на чолі якого стояв Герінг. В подвір'ї головної команди гестапо була приміщена маленька в'язниця, в якій було кругло 250 келій. Тут приміщувано найбільш небезпечних в'язнів, яких після переслухання гестапо поголовно відправляло, як німці кажуть на «Гіммельскомmando» (до Бога). По списанні формальностей поручник Вробе запровадив мене до цієї в'язниці й передав в'язничній сторожі, що складалась виключно з вищих підстаршин гестапо. Були це мабуть заслужені гестапівці, які не одному німцеві, а зокрема чужинцеві, пустили кулю в лоб.

«А ти за що сюди попав»? — запитав мене «обервахмайстер», який перебрав мене від поручника Вробе.

Таке звернення мене неприємно вразило, бо дотепер ніхто у в'язниці не звертався до мене на «ти», бо і самий вік і сивий волос вказують, що я не юнак.

— Не знаю за що мене ув'язнено, — відповідаю.

— Так відповідають всі, яких сюди приводять. Але невинних тут не саджають.

Знову виложив я все, що мав у кишнях й, тримаючи одною рукою штани без шлейок, щоб не впали на землю, другою клунок із харчами — подався я за цим «обервахмайстром». Пройшли ми коротким коритарем і станули перед келією ч. 2., яка, як і всі тут, зачинялась на один великий замок й два засуви.

**
*

Почав я привикати до нової в'язниці. Проходу тут ніякого не було. Келія довжиною чотири, а шириною два метри мала маленьке віконце вгорі стіни, що виходило на по-

двір'я. Внаслідок бомбардувань в'язниця була частинно ушкоджена, а віконце моєї келії заткане якоюсь ясною, але непрозорою масою. Через темноту в келії горіло електричне світло, яке сторожа виключала по 8 годині вечером, або в часі літунських бомбардувань.

27 квітня коло 10-ої години рано викликано мене й наказано негайно збиратися до «Дінштштелле» — службового відділу. Відразу зрозумів я, що кличуть на переслухання. І справді, вийшовши на коритар, побачив я двох цивільних німаків.

— Ви називаєтеся Бойків Олександр?

— Так!

— Ходіть з нами!

Двері відчинились. Попереду мене один гестапівець, позаду другий. Всіли ми до авта і почали проїздити вулицями Берліна. Щойно тепер міг я менш-більш побачити як страшенно Берлін був знищений бомбардуваннями. Ми проїжджали вулицями, де не було ні одного нерозваленого дому. Ці руїни нагадували мені картинки, мальовані з руїни Помпеїв. Мимоволі в моїй голові виникла думка, чи не варто б німцям законсервувати ці звалища, як пересторогу для їхніх майбутніх поколінь. На другому кінці Берліна авто зупинилось і знову ж в такому порядку ми ввійшли до будинку. Мене завели до якоїсь кімнати, в якій сидів малий, круглолиций сотник гестапо. Він подивився на мене й наказав вести мене на гору, куди, як казав, зараз приїде.

Кімната на третьому поверсі, до якої мене впроваджено, була вже добре пошкоджена від бомбардувань.

— Сідайте, сказав до мене один із цих гестапівців. Сам він виняв револьвер і завісив його разом з маленьким шкіряним поясом на вішаку.

— Ви курите? — запитав. Прошу курити, не відмовляйтесь!

Починається, подумав я.

— Так от, пане Бойків, ви знаєте, що діється в Україні. Про це я не буду вам оповідати, але скажу, що ми до укра-

їнців маємо найбільший жаль. Ми їх звільнили від большевицького ярма, а вони, у відплату за це, нас б'ють; зорганізували повстанські загони. Так! Беруть гроші і зброю від большевиків. Ви розумієте? І це ті, які на словах були проти большевиків і здобули були наше довір'я. Нічого дивного, що наші поденервовані, бо знаєте, то є війна і ми зробили також дещо не добре. Але це треба забути. Ви маєте документи, властиво ви їх дістали, що ви з ними зробили?

— Документів я ніяких не дістав — відповідаю швидко й роблю надто здивований вигляд, немов про це все, що він мені оповідає, я нічого не знаю.

— До вас висланий був кур'єр, який віз документи. Ми це дуже добре знаємо, отже пощо відмовляєтесь сказати правду?

— Ніякого кур'єра в мене не було. Може воно й справді так, але ви знаєте, коли я був заарештований, отже кур'єр міг десь застрянути в дорозі, або взагалі спізнитися.

— Ні, ні! Ми знаємо, коли він виїхав і знаємо, що він у вас був і вам документи передав.

— Але ж ні, в мене не було ніякого кур'єра і ніяких документів ніхто мені не передавав.

— Залишім цю справу! Тільки ви добре подумайте над тим, що говорите, — погрожує гестапівець.

— Так будемо писати протокол. Якщо не знаєте достаточної німецької мови, ця панночка знає дуже добре українську мову й буде вам допоміжною.

Ці слова викликали в мене ще більше напруження. Хто може бути ця жінка, що знає українську мову? — питаю себе. По її обличчі судячи це українська сільська дівчина, але ж бо говорить німецькою мовою, як німкеня.

Почалось писання протоколу. Спочатку родове походження, чи не дай Боже не було в родині жидів. Тверджу, що ні, але бачу, що це його не переконує.

— Хіба ж ви бачили — питаю його — щоб селяни, а як я подаю, мої прадіди, діди й батьки були селянами, отже, щоб селяни мішалися в подружжі з жидами?

— Так, це правда, що таке не буває. Ті на селах більш дбають про расизм, як по містах, — каже гестапівець.

Мені ставлять запити, на які я відповідаю: гестапівець їх формулює й диктує машиністці. По якомусь часі він вийшов на хвилину з кімнати. Цей мент використовує машиністка й звертається до мене українською мовою:

— Пане Бойків! Я раджу вам говорити правду, бо ваші товариші все про вас сказали. Тому не скривайте нічого й не викручуйтеся, бо це гірше для вас. Знаєте, тепер воєнні часи, отже — ліпше говорити, як воно було.

— А, мої товариші, кажете, говорили про мене. Це мені дуже цікаво знати, що вони могли на мене наговорити. Але знаєте, пані, моя совість чиста.

Така відповідь на її підступ ніяк не була задовольняючого.

Така відповідь на її підступ ніяк не була задовольняючою.

«Гади! Ви всюди, де тільки можете, проти нас боретесь. Всюди, не тільки в Україні, а по всіх державах, куди ви, як щурі розлізлися. Ви думаете, що ми не знаємо? — і в цьому моменті вона стукнула кулаком об стіл.

Наша, така приємна розмова, увірвалася, бо гестапівець повернув назад до кімнати. Але, хоч яка вона коротка була, дала мені змогу зорієнтуватися, що маю я до діла з жінкою, яка має большевицький вишкіл, бо слова «гади» та інші належать тільки до большевицького словника. Ніколи в українців із західних земель, ані в тих, що жили на еміграції, не уживали таких слів.

Продовжується переслухання та писання протоколу, яке йде дуже повільно, бо треба докладно пригадувати собі навіть минуле зо шкільної лавки, а далі з першої світової війни, як вештання по фронтах, яких старшин знав і т. д., і т. д.

Десь коло 4-ої години пополудні ввійшов до кімнати високий, стрункий, русявий німак, надзвичайно подібний до д-ра Болторовича, якого я знав зо студентських часів у

Празі. Його схожістю до мого знайомого товариша я був так заскочений, що навіть не піднявся з крісла, хоч бачив по його нарамниках, що це майор гестапо. Він привітався з німаками, та взявся перечитувати ті сторінки протоколу, що були заповнені моїми відповідями. Через декілька хвилин увійшов маленький, кущий сотник гестапо, до якого мене на початку зголошували.

— Чому ви втікли з України? — питає мене майор гестапо, який, як я пізніше довідався, був ніхто інший як «регірунгсрат» Вольф. Це був «спец» від українських справ, а в дійсності один із катів, що знищив життя багатьох українців. Він одверто висказався був, що має для українців передостанню кулю, бо, мовляв, добре знає, що українці бажають Німеччині програння війни.

— Я не втікав, а виїхав назад до Парижа, з огляду на важку хворобу, запалення олегочної, яка вимагала довгого лікування.

— Гм! Заледве ви встигли приїхати в Україну і вже захворіли, та ще в літі! Це мабуть від тієї великої конспірації.

— Не від конспірації, а від голоду — завважив я.

— А інженер Селешко твердить, що ви виїхали свідомо на Захід і були там зв'язковим з англо-американцями — каже куценький сотник.

— Це неправда — відповідаю різко. Ви можете наказати вашому лікареві, щоб мене оглянув, бо те запалення олегочної ще дотепер вповні невилікуване.

Після такої відповіді оба старшини вийшли до другої кімнати, щось там шепотіли й по якомусь часі і повернули знову. Я повторив моє бажання, щоб лікар мене оглянув, бо й справді моя хвороба не була вилікувана.

— А добре, добре! Ми скажемо нашому домашньому (себто в'язничному) лікареві, щоб вас оглянув — пробурмотів маленький сотник і вийшов з майором Вольфом.

Після цього переслухання припинено й мене відвезено знову до в'язниці. По дорозі інспектор, який мене допиту-

вав, завважив мені, щоб я не говорив різко до старшин, бо це може тільки пошкодити мені. Мовляв, доля ваша залежить — якраз від маленького кучого сотника, яким був ніхто інший — як «крімінальрат» Шульце.

Через два дні знову приїхали по мене два гестапівці й завезли на переслухання. Цієї писарки, що знала українську мову, вже не було. Її заступила якась німкеня, що знала тільки німецьку мову. Переслухання закінчилось знову коло 4-ої години по-полудні і мої зізнання я підписав. Цей гестапівець, що мене допитував, а якого я титулував «комісарем», намагався мене вговорювати, що я виїхав на Захід для зв'язку з англо-американцями. Багато говорив він мені у формі обвинувачень українців, головно української молоді, яка, мовляв, зв'язалась з большевиками проти німців. Навіть українські студенти — казав він, — що студіюють на німецьких високих школах з дозволу німецького уряду, бо, мовляв, тепер війна, всі зобов'язані до праці, отже думаєте, то ці, ваші студенти ставляться прихильно до Німеччини? Навпаки вони одверто виявляють свою ворожість. Я вдавав, що не знаю з молодих нікого. Називав він мені цілий ряд імен, але насправді я нікого не знав. Все це большевики, казав він. Що та ваша молодь виробляє, ніхто не розбере! Ви розумієте чому треба зробити чистку? Ми всіх карати не хочемо. Нашим завданням є виловити тільки винників. Правда, ми мусіли б всіх ув'язнити, але й багато ще скривається. Якби ми хотіли, то нам не важко виловити навіть тих, що переодягаються в німецьку уніформу, щоб легше підійти до наших вояків і несподівано їх убивати. Це скритовбивство не може бути нами толероване, тим більше ні, що ми Україну визволили від большевизму. Ви кажете, що ви нікого з молодих не знаєте. Гм!

— Ні, не знаю.

Ви бачили цю летючку?

Він виняв зі своєї шкіряної торби якусь летючку й зда-лека показав мені.

— Ні не бачив, не знаю.

— Друкована у зв'язку з вашим ув'язненням. Бачите, як вони все добре знають і які зв'язки мають. Вони негайно знали про ваш арешт. Отже, як вони могли це знати, коли б між вами й ними не було ніякого зв'язку? Коли б ви не були таким самим, як вони, то чому видавали б вони летючку з приводу вашого арешту? Це мусіло б бути для них цілком байдужим. Як самі бачите, воно так не є, отже ви їхній чоловік. Ви напевно знаєте про оці тайні журнали, що їх ваші видавали?

При цих словах він кинув сердито на стіл цілий пакет різних українських журналів, що появлялись в Україні нелегально в часі німецької окупації. Я нахилився, щоб їх побачити, але він схопив знову й заховав до торби.

— Отже ви нічого не знаєте?

— Ні!

— Ви думаете, що ви самотній, який так говорить? Всі ви однаково брешете! От наприклад Селешко твердить, що ви поїхали в Париж для зв'язку з англо-американцями, а ви заперечуєте?

— Пане комісар! Я в Парижі мешкав від 1931-го року й, будучи хворим, я повернув назад до Парижа, себто туди, де є моє мешкання, де є моя жінка. Це неправда, що Селешко про мене говорить і я прошу, щоб ви звели мене з ним для перевірки.

— А добре, добре! Отже, ви хочете, щоб я вас сконфронтував зо Селешком? Чому ні, я це можу зробити! Ви самі почуєте з уст Селешка, що це правда, що я говорю. Це ж не мої, а Селешка слова, бо я не міг знати, чому ви втікли з України. Як ви виїздили з України, з ким ви про це говорили, які документи ви вивезли? Все це ми, пане Бойків, прекрасно знаємо.

— Я дуже вам вдячний, що ви погодились звести мене зо Селешком, щоб я міг опрокинути цю неправду, — кажу йому. В дійсності ж думаю, хто знає, чи під важким терором Селешко дещо не наплутав.

Не довідавшись нічого від мене, гестапівець рішив відіслати мене знову до в'язниці. Перед тим, поки мене посадити до авта, запровадив до «кримінальрата» Шульце й зголосив йому, що він своє переслухання закінчив.

— Добре! Лишайте ці зізнання тут у мене. За кілька днів ми будемо знову його переслухувати.

Мене передано двом новим гестапівцям, які везли іншого в'язня туди ж, який так само, як і я, був на переслуханні. Був він закований на руках й дуже схвильований. Впродовж нашої їзди назад до в'язниці, ніхто ні слова не промовив. Негайно ж по повороті мене покликано до лікаря.

— Ви хто такий? — питає лікар.

— Українець!

— Гаваріте по-руски?

— Ні! Я не знаю московської мови.

Кожний німець, який знав хоч декілька слів з московської мови, зараз тим всюди чванився. Коли такі українці, як я, заявляли, що не знають московської мови, німець ніколи не хотів повірити. Бо якже ж воно так, що такий німець міг навчитися московської мови, а слов'янин та ще й українець її не знає.

Після такої зустрічі лікар мене поверховно оглянув й запевнив мене, що такі оглядини робить тільки тому, що не має часу. Але згодом він мене основно огляне. Для мене не було сумніву, що ці оглядини відбуваються по наказу й що йому треба ствердити тільки, чи справді я був хворий на запалення легочної.

Того ж дня вечером я міг зв'язатися зо сусідом, що був у келії ч. 3., який повертав із переслухання разом зо мною. Від нього довідався, що він німець й що служив у німецькій армії. Його обвинувачували в тому, що він полякам у Варшаві продавав зброю. Грозить йому, як самий казав, мотузок. Разом з ним німці спіймали трьох поляків. Шукають ще двох, які належали до тієї ж групи. Після цього мав би бути процес і засуд, який не важко вгадати. Цей німець походив з Кельна й говорив дуже гарно французькою мовою.

Запевняв мене, що жив до війни у Франції й любить Францію. Не виключено, що займався шпіонажею у Франції на користь Німеччини. Твердив, що сам він є демократ і не любить «наці». Був певний, що його повісять, бо, мовляв, для таких як він помилування нема.

От прославлений німецький патріотизм, подумав я. «Народ панів», який мордує й грабить сотні мільйонів невинних людей, а ради гроша продає своїм ворогам зброю; ради гроша готов і в неволю піти. Насправді ці, що проголошували боротьбу й смерть матеріяліста, виказалися неменшими шкурниками, як і носії матеріялізму.

**
*

Наступного дня почув я біля мого вікна українську мову. Прискочив до вікна й тихенько питаю:

— Хто там? Українці?

— Так! Ви хто такий?

Швидко інформую людей, яких майже не бачу, хто і звідки я. Від них довідуюся, що вони політичні в'язні, які сидять в концентраційних таборах Оранієнбургу. За хвилину чую біля вікна кілька українських голосів.

— Не скупчайтеся — наказую їм. Сторожа може вас побачити й буде зле. Не дивіться на вікно, а вдавайте, що працюєте.

— Я чув дещо про вас, пане Бойків — каже один голос.

— Хто ж ви такий?

— Я українець зі Стрийщини. Називаюся Галій. Мене заарештовано ще в грудні 1942-го року й від того часу сиджу в Сахсенгавзен. Сюди привозять нас кожного дня на працю. Багато нас українців є в тих концентраційних таборах. Ще як я працював у Мюнхені, там працювали також українці з Франції і вони про вас згадували. Завтра ми вам дещо принесемо сюди, тільки скажіть, чи ви самі сидите?

— Так! Сам, тут самі одиночки.

Нашу розмову перервав летунський алярм. Ці раби 20-го сторіччя й мученики за ідею та жертви націонал-со-

ціялізму побігли в напрямкові, звідки чути було гестапівський свисток. Я віддалився від вікна, бо, завжди в часі спокоху, в'язнична сторожа перевірювала замки й після цього зникала в сховищах, залишаючи нас в келіях на ласку Божу. З одної келії чути було преразливий крик. Це вперше за кілька днів мого сидження в берлінській в'язниці. Крик ставав все сильнішим, а далі чути було важке стукання ногами й руками об двері. Протилетунська артилерія почала стріляти й хвилинами заглушувала крик. У короткому часі чути було гуркіт летунських машин, а за хвилину і свист бомб та грізні вибухи. Мое вікно жбурнула сила тиску розривної бомби до дверей, біля яких я стояв. В тому ж менті чую другий вибух й бачу через ґрати, яких нічого вже не прислонює, як летить формою пораболи відламок запальної бомби у виді соняшнього метеора. Відламок впав на купу дощок, що стояли біля мого вікна, які й негайно запалились. Келія почала наповнюватися димом. Я натиснув на електричний дзвінок, щоб покликати сторожу. Але вона не прихотила. Підскотчив до вікна й почав кричати: Горить! горить! З пивниці вискотило кількох політичних в'язнів, оцих рабів, і швидко присипали піском вогонь. А літаки гудять, гудять і знову чути страшний свист бомби, і знову вибух, який потряс цілою в'язницею. У стінах поробились великі щілини, стеля прогнулась. Крик якогось в'язня ще збільшився. Очевидно, що це не впливало успокоююче на нерви. Коли відкликано алярм, до келії вбїг підстаршина:

— Що сталося у вас тут, що ви дзвонили.

— Тиснення повітря викинуло вікно. Крім цього, біля вікна упав відламок запальної бомби й почався був вогонь. Тому й я дзвонив. Але ніхто не приходив, я кричав через вікно і якісь люди погасили.

— Все це дурниця. Вам нічого не сталося?

— Ні!

Почувши, що я оцілів при бомбардуванні, він побїг до дальшої келії й ставив в'язневі такі ж самі питання. По хвилині чути було, як всі підстаршини, які нас сторожили, стояли біля якоїсь келії й лаяли:

— Ферфлюхтер руссе! Ер шрайт унд шрайт! (проклятий москаль, кричить і кричить).

Це на адресу того, що не міг спокійно зносити летунського налету. Можливо, що коли пережив страшне бомбардування, яке знищило його нерви й нічого дивного, що тепер на самий рев протилетунських гудків він попадав у нервові спазми. А в дійсності німецькі протилетунські гудки так тривожно ревіли, що наганяли на кожного страх. Не треба було й літаків та їхніх бомб.

По бомбардуванні почав я спокійно думати й старався окреслити для себе положення цієї в'язниці. Допомогало мені те, що в часі моїх поїздок на переслухання міг я бачити. Отже, в'язниця знаходиться між двома великими залізничними стаціями, на які летуни кидають бомби. Крім цього знають вони добре, де є головна команда гестапо. Не менш добре знають, де є міністерство Герінга. Літаючи над Берліном, вони з почуттями «гонору» мусять післати привіт Герінгові! А шак сеньєр сон оннир», як каже французька приповідка. Оттак, посилаючи маршалові Райху «свої привітання», летуни не здають собі справи, що можуть поцілити якраз у в'язницю, де сидять сотні в'язнів. Від того часу й я почав боятися літаків, хоча раніше не тільки легковажив, але просто насмівався з летунських атак. Та це було можливе тільки тоді, коли я не був у в'язниці й міг спокійно стежити за рухом літаків. Тепер у в'язниці, та ще й так добре положеній, не можна було зберегти холонокровності.

Наступного дня чекав я нетерпеливо на моїх друзів недолі, з якими познайомився через вікно. Коло сьомої години ранку вони пристукали своїми «деревляшками» з лопатами на плечах. Через якої пів години почув я біля вікна голос того ж самого Галія, що представився попереднього дня. Блискавично вкинув він мені пачку тютюну до келії й почав говорити:

«Друже! Ви ліпше за нас все знаєте. Порадьте, що нам робити. Положення на східньому фронті важке й хто знає,

чи одного гарного дня большевицька армія не дійде аж сюди. Ми ж не хочемо попасти в руки большевиків. Отже, що нам робити? До нас приходить один українець, який намовляє, щоб ми голосились до служби в дивізії «Галичина» і нас звільнять. Чорта з два будемо ми німакам служити, але думаємо, якби вирватися на волю, щоб не попасти в руки большевиків. Ми просимо вас, дайте нам добру раду.

— Мені важко дати вам добру раду, бо ж я в гіршому положенні за вас. Якщо той українець до вас приходить, то значить він мусить приходити із зовні. Отже старайтесь при його допомозі зв'язатися з нашими й одержати від них вказівки, що вам робити. Думаю, що большевики швидко тут не будуть, бо англо-американці навіть ще не розпочали своєї офензиви на Заході. Безперечно, що ніхто з нас не бажає попасти в руки большевиків, але ж бо нечестю для кожного з нас є й буде викуплюватися з німецької в'язниці в такий спосіб, як це вам дораджують. Не є виключеним, що німці можуть скапітулювати, поки большевицька армія увійде на німецьку територію. Якщо так сталося б, то ми були б врятовані, бо одною з вимог капітуляції буде негайне звільнення всіх політичних в'язнів та воєнно-полонених.

— Добре! Будемо робити так, як нам родите. Ми вже успіли подати про вас вістку, де ви сидите. Будемо старатися вам допомагати.

По його відході, роздумуючи над долею дивізії «Галичина», пригадав я собі одного із шибайголів Круковського. Осінню 1943 року він з'явився в домівці Союзу в німецькій уніформі. Я глянув сердито на нього й він негайно зрозумів моє невдоволення.

— Пане Бойків! Не дивуйтесь, нас змушували. Ніхто добровільно не хотів іти. Всім селянам, які мали синів, загрожали, що коли їхні сини не підуть до дивізії, то німці будуть вивозити наших селян. Але ви думаєте, що ми будемо воювати? Ніхто не хоче й не буде. За самостійність України так, але за німців ні! Нас тут, у Франції, є два полки з ди-

візії «Галичина»; тут нас вишколюють й обіцяють, що повезуть на східній фронт. Я маю вже зв'язки з французами.

Від сердитости я не міг прийти до себе. Сидів мовчки й дивився на нього. В якомусь часі, успокоївшись, вийшов я з ним з домівки Союзу й на самоті почав йому дораджувати, щоб старався знайти зв'язок з французами, які борються проти німців. Він обіцяв це зробити. Крім цього, я повідомив про це Гузаря й доручав йому знайти зв'язок з тими хлопцями та допомогти їм у втечі до французів.

Що могло статися тепер з цими двома полками? — думав я у в'язниці. Якщо вони втекли б на сторону французів, напевно гестапо обвинувачувало б мене в цьому. А може заарештували Гузаря? Як би про ці полки довідатися від гестапо? Треба буде якось їх потягнути за язик в часі переслухання. Отця думка муляла мене впродовж дальших трьох днів, поки не покликано мене знову на переслухання.

Було це 8 травня 1944 року. Коло 10 години ранку мене знову повідомлено, щоб одягнутися й іти до «Діншттелле». За кілька хвилин авто пробігало, але вже іншими вулицями Берліна, з огляду на останні бомбардування.

— Ну, як вам було в часі бомбардувань? — питає гестапівець. Думаю, що не належить до приємности.

— Що сталося? — питає другий гестапівець.

— В подвір'ї в'язниці впала «айне швере» (важка бомба).

— Ні, мені нічого не сталося, — відповідаю. Тільки в одному місці на коритарі в'язниці стеля завалилася. Тепер підпирають її стовпами.

— А так, так! Я це бачив! Це нічого страшного в порівнанні з попередніми бомбардуваннями.

По кількох хвилинах дальшої їзди знову знайшовся я в тій же кімнаті переслухань. Цим разом застав я тут якогось пикатого німака, який смачно заїдав кусок хліба та попивав чорну каву.

— Я зараз, зараз, — сказав він до мене. — Сідайте тимчасом.

Випивши каву, він вложив свою термопляшку до валізочки. Встав, підтягнув штани, що їх підперезав ремінцем і промовив:

— Так! Тепер будемо говорити, пане Бойків.

Мені відразу майнуло в голові: «мацапура». Робив він вигляд малоінтелігентної людини й нагадав мені одного судового возьного, що ще за часів Австрії швендявся по нашому селі. Приходив він з Косова до нашого села завжди пішки. Часто бувало так, що доводилось йому йти під час дощу, або безпосередньо після дощу. Дороги в тодішні часи були повні болота та грязі. Тоді він підкачував високо свої штани, та все ж таки добре охляпувався, поки пройшов 13 кілометрів. Зате, як тільки вступив на поріг нашої хати, він голосно зголошував себе:

— Пшиехал зе сонду!

Покійна моя мати поверталась залякано до образів і хрестилась та просила Бога, щоб охоронив нас від всякого нещастя.

Цей пан возьний розносив по селах, як тоді казали, «ферледунки» (зле вимовлене німецьке слово — «форлядунг», що означає — покликання) до суду. До нашого дому заходив він часто, щоб даром напиться молока після такої довгої «язди» пішки. Час до часу приносив також батькові покликання до суду. Як ще ми були малими, справді його лякалися, неменше, ніж наша мати. Пізніше, як підросли, не раз вияснявали матері, що це за «великий» пан возьний, але вона покійна до смерти його лякалась. Завжди плів він цілими годинами нісенітниці в нашому домі, яких дуже rado слухав мій брат. Зокрема просив він його оповідати про війну, і тут, пан возьний, залякував нас малих до нестями, мовляв, як то він на «таліянському фронті гвером неба досягав, або як цісареві в люльку вогню давав». Що там в порівнянні до нього сільський священик, чи вчитель, коли він діло з цісарем мав!

Ось таке враження склалось у мене про цього німака, якого я негайно порівняв з паном возьним й причепив йому латку «мацапура».

— Я читав ваші зізнання. Так, читав, але вони неповні. Ви далеко не все сказали.

— Я старався відповісти на кожне питання, яке було мені поставлене.

— Так, так! Зачнемо з тих документів, що ви їх дістали, а не хочете признатися. Ви думаєте, що ми нічого не знаємо. Ось я вам тепер скажу, як було. Ви прийшли в неділю рано до домівки Союзу. Застали там людей і кур'єра. Ви вийшли з ним до другої кімнати і він передав вам документи. Га! Не так було, пане Бойків?

— Нема другої кімнати в домівці Союзу, — відпалив я, хоч в дійсності напружив всі сили, щоб себе опанувати, бо бачив, що вони не дуже далеко від правди.

— Як нема?

— Так цілком просто нема. Домівка Союзу має тільки одну кімнату.

— А де ж друкарня стоїть?

— Там же!

— Як, домівка Союзу й друкарня в одній кімнаті?

— Так, це кімната дуже велика й машини відділені звисаючим полотном від тієї частини, що занята, як канцелярія для Союзу.

Німак вдурів й випулив свої очі на мене. Для більшого його переконання я витріщив свої на нього й почав неменш грізно, як і він, дивитись. Сірі його очі по хвилині нашої боротьби опустились. Мені полекшало на нервах. Перший його наскок я відбив успіхом для себе!

— Про друкарню ви також нічого не сказали. Кажете, вас ніхто не питав, отже чия власність друкарня?

— Друкарня це власність американських горожан. Вони прислали гроші, за які куплено машини й друкарня записана в торговельному суді на американців.

— Ви про це зголошували німецькій команді в Парижі, як розпочалась війна з Америкою?

— Так. У французьких часописах було повідомлення, щоб зголошувати американське майно й ми зголосили.

— Друкарня працює?

— Ні. Від 1940 року не працює, стоїть зовсім нерухома.

— А як то воно було з Державним Фондом України у Франції?

— Це Управа «Українського Народнього Союзу у Франції» переводила збірку на цей фонд.

— Багато ви зібрали грошей?

— Не можу пригадати собі точно зібраної суми, але вона не була великою, бо українська еміграція у Франції бідна.

— Куди пересилали ви зібрані гроші?

— Наші робітники, що приїздили на відпустку до Парижа, перевозили ці гроші.

— І кому передавали ці гроші?

— Д-рові Чучманові.

— Чорт забрав би вас усіх. Як ви всі однаково брешете. Що ж ми маємо робити, щоб перевірити, чи це правда? Воскресити Чучмана? Ви знаєте, куди йшли вами зібрані гроші?

— Ні, не знаю.

— То я вам скажу: на те, щоб німців бити. Бачите, який злочин ви робили! Ви не вдавайте тут передо мною такого, який ніде не був, нічого не чув і нічого не знає. Я таких, як ви, вже бачив. Кажу вам, що ви всі однаково брешете.

— Чи ви мали дозвіл збирати гроші на «Державний Фонд України»?

— Ні.

— Значить ви без дозволу, нелегально переводите збірки і то в окупованій нами Франції. Очевидно, на боротьбу з німцями.

— В Парижі не можна було знати, в який спосіб будуть ці гроші зужиті в Україні.

— Ви думали, що за них будуть свічки до церков купувати? Що означає «Державний Фонд України»? Ви хочете самостійної України?

— Якби тільки я один хотів, ви могли б вважати мене за божевільного. Самостійної України хоче весь український нарід.

— Хто вам таке казав?

— Бачите, я наприклад не знаю, чого хоче німецький нарід, але й знаю, як українець, чого хоче український нарід.

— Це неправда. Український нарід хоче спокійно жити й працювати. Він нам вдячний за те, що ми його звільнили. То тільки вам завернулось в голові й бунтуєте українців проти нас, збираєте гроші, щоб підтримувати тих, які нас б'ють. Це ясно. Прошу я вас, Австрія цікавилася Україною, спровадила собі до Львова Грушевського й він написав вам історію України. Ви думаєте, що то є правдива історія України?

Він говорив, хвилюючись, але я припускав, що він тільки вдає. Про історію України, пригадав я собі польського комісаря Кайдана зо Львова, цього ката українських політичних в'язнів. Кайдан також твердив, що українська історія є пофальшована й що, мовляв, він напише українцям їхню правдиву історію. Що Кайдан був ненормальною людиною, про це твердив навіть польський письменник Жеромскі у свої книжці «Пшедвійосна», де він різко виступив проти комісаря Кайдана, як проти ненормальної людини й злочинця. Отже цей Мацапура, що ледве чи був би судовим возним, коли б не було націонал-соціалізму в Німеччині, сягав аж по історію України й по пок. Грушевського. Це дійсно Гітлер зробив їх всіх божевільними.

— Вибачте, пане комісар, воно троха не так, як ви оповідаєте. Бо історія України була далеко ще до Грушевського написана. Зрештою Грушевський писав свою історію на підставі історичних джерел. Але, що важніше, що писали історію України також і вороги України, себто москалі та поляки. Для прикладу скажу, що польський історик Кубалля навіть більш цинив нашу Козаччину в боротьбі за самостійність України, ніж проф. Грушевський. Історичних дже-

рел для писання історії України не бракує, от як «Київська старовина», «Архів Южно-Западної Росії», більш ніж 150 об'ємистих томів «Записок» Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, що присвячені в своїй більшості досліддам історії України.

Поки я говорив, він слухав і водночас шукав у своїй торбі та виймав з неї різні книжки й газети.

— Ви бачите? — показує мені книжку І. Мазепи — «України в огні й бурі революції». Добре написана книжка. От він всю правду пише. Ви хочете самостійної України, а що ви не виробляли в 1919 році, Боже мій, куди ви не ходили і до Денікіна, і до большевиків, і до поляків. Ви думаєте, що я нічого не знаю? Я все, що українське я читаю. Ви читали цю книжку?

— Так читав. Можу сказати тільки, що вона написана цілком безсторонньо. Можливо, коли б у нашій «Українській Галицькій Армії» не було німців-колоністів, то того ходження до Денікіна, большевиків і поляків не було б. Зрештою, по цілій Німеччині, Мадярщині та інших краях Європи робилось ще гірше в 1919 році. Ми боролись на всі фронти, проти всіх ворогів, обставини нам сприяли, але ми не почуваємо себе переможеними.

— Бачите, оцей Мазепа, якою гарною мовою він пише. Не такою, як ви галичани. Не люблю вашої галицької мови. У вас навіть одної мови нема, а ви хочете мати самостійну Україну?

— Пане комісар. З того часу, як я приймав активну участь в першій світовій війні, минуло вже чвертьсторіччя. Тоді я знав добре німецьку мову. Бачите ще й нині я говорю нею, хоч більш, ніж 20 років я її не вживав. Отже, в 1916 році, коли я випадково був у Тиролі три місяці, я не розумів німців-тирольців, а проте ніхто не твердить, що тирольці говорять не німецькою мовою. Задовго українська територія була розшматована, тому й є деякі зміни у вимові, але немає двох мов, себто мови наддніпрянської і галицької. Українець з Карпат дуже добре розуміє українця з

Кубані й вони одною мовою говорять, за виїмком лихої вимови деяких голосівок. Здається мені, що такої чистої мови, як українська, ледве чи можна знайти в Європі.

— Ви бачили це? — тиче мені під ніс український тижневик «Наступ» з Праги, на першій сторінці якого є зложені три світлими в одну цілість: по середині С. Петлюра, на ліво — Е. Коновалець, на право А. Мельник.

— Так бачив — кажу й дивлюсь на нього.

— Що ви всі того Петлюру так славите? Хіба ж це був державний муж, справді такий великий, яким ви його представляєте?

Кажучи це, він скривав огидною гримасою обличчя та прижмурих одне око, щоб більше викптити.

— Україна не мала на той час десять, а тільки одного Петлюру. Велике питання ще є, чи при тодішніх обставинах, хто інший був би ліпше робив, як Петлюра. Його заслуга не тільки в цьому, але ще й в тому, що він представляв і очолював якраз ту частину українського народу, що боролась за самостійність України, отже бойову. Врешті ви знаєте, хто вбив Петлюру й що за вбивником стояли вороги України. Все це разом складається на той культ, який виявляє український нарід до пам'яті Петлюри.

— Слухайте. Скажіть мені, звідки Коновалець діставав гроші?

— Оскільки я знаю — від української заокеанської еміграції.

— Е що тих грошей було від ваших українців. Була одна держава, яка давала Коновальцеві гроші. Ви справді не знаєте, яка це держава давала гроші?

— Ні, справді не знаю.

— Отже я вам скажу: большевики, — випалив він.

— Пане комісар. В це не повірять не то дорослий українець, але навіть українська дитина. Скажіть ім'я хоч одного українця, який вірить, що Коновалець брав гроші від большевиків. Зрештою, якби він брав гроші від большевиків, то чому большевики мали б його вбити? Якраз вороги

України твердили, що Коновалець діставав гроші від німців, а ви твердите, що від большевиків.

— Від кого? Від нас Коновалець дістав гроші? — визирився Мацапура на мене. Що ви мені тут байки говорите? Хто ліпше знає, я, чи?

— Я не кажу, що Коновалець діставав гроші від німців, це вороги так твердили і навіть писали в пресі.

— А ви хотіли, щоб вони писали, що це вони, большевики, дають гроші Коновальцеві. Так?

— Пане комісар. Я повторюю, що в це ніхто не вірить і не повірить, що Коновалець брав гроші від большевиків. Ви кажете, що Коновалець мав зв'язки з большевиками, тимчасом в 1940 році большевики в Парижі твердили, що це німці Коновальця вбили.

Мацапура розсміявся, а по хвилині продовжував.

— Що таке був Коновалець? Це для вас, українців, був великий чоловік. Для нас, німців, він не представляв нічого. Це не була ніяка особистість. Зрештою ми тим абсолютно не цікавились, то було за дуже дрібне для нас. От, наприклад Власов, бачите, то чоловік, який вмів робити й ми маємо до нього довір'я. Ви всі разом нічого не вмієте робити, а хочете мати самостійну Україну. Ви думаєте, що то кооперативу зорганізувати? Де в вас набрати тих людей, щоб зорганізувати державний апарат? А армію зорганізувати, це така легка річ?

— Але ж ви нам не дозволяєте нічого робити і весь час тільки твердите, що ми нічого не вміємо зробити. От дивізія «Галичина», це зеро?

Тут я свідомо використав мент, щоб потягнути його за язик про дивізію й довідатися щось про ті два полки, що були у Франції.

— Дивізія «Галичина». Ви знаєте з кого вона складається? З таких самих, як ви.

Ви думаєте, що вони хочуть битися? Ні. Вони хочуть, щоб ми їх всього навчили. А так, кожний хотів би бути леуном, вміти кермувати танком, стріляти з гармати, але во-

ювати вони не хочуть, кажуть, що не мають за що битись. Ге, ге, якби так німця бити, вони були б перші. Всі вони великі політики, самостійної України хочуть. Всі ви на кожному кроці поповняєте супроти нас зраду, але ми є народ великодушний, ми маємо до українців сентимент й ми вас не судимо за державну зраду. Ні, ми хочемо тільки зробити порядок. Полковник Мельник показався дуже малим чоловіком й не міг зробити порядку, тому ми тепер будемо робити той порядок. Ми знаємо дуже добре, що ви тільки чекаєте на англійців і американців. У кожного з вас підручник науки англійської мови. На всі боки кидається і до большевиків і до англійців, а вас ніхто не потребує. Так. Все це ми знаємо. А думаєте собі — дурний німець.

— Супроти німців ми не поповняємо ніякої зради, бо ми не є німецькими горожанами. Нашої ідеї — самостійної України ми не можемо зректись. От наприклад я: вже 30 років минає, як я почав боротись за самостійну Україну, отже тепер, себто по 30 роках, я мав би вирікатися цієї ідеї й годитися на ту чи іншу залежність України? Я не можу цього зробити.

— А я вам кажу, що ви нездібні до самостійної України — перебив він мене нервово.

— Вибачте, пане комісар. Ми, українці, не заздримо другим, коли другі щось мають. Але всім нам здається, що коли б ми мали можливість, ми більше доказали б, як словаки, чи хорвати. Наша історія, не гірша за їхні, ані не є ми боягузи і до нічого непридатні люди.

— Я вам повторюю, що український нарід хоче жити в спокою і він нам вдячний за те, що ми його звільнили від большевизму. Це тільки вам захотілось самостійної України.

— Ну, ідім далі. Ви хочете, щоб вас сконфронтувати зо Селешком? Цього зовсім нетреба. Селешко нам сказав, чого ви поїхали з України і що ви мали робити в Парижі. Це, що він сказав, ми записали, а він підписав. Це для нас вистарчає.

— Пане комісар. Я ж маю право домагатися конфронтації, бо це неправда, що Селешко говорить.

— Бачите, зараз пізнати, що ви демократ і думаете по демократичному. Ви покликуються на демократичне право, а в нас, в Німеччині, не демократичне право. Ми маємо давати вам докази, що ви винні, ви маєте право кликати адвокатів, скільки вам захочеться, правда? У нас зовсім не так. Ми самі судимо, чи людина винна, чи невинна, чи він говорить правду, чи неправду. Ось як у нас. Це не демократичне, а народне право. Ми самі рішаємо, чи доцільно, чи є користь, щоб така людина жила на світі, чи ні. Це наше, німецьке право. — Ви знаєте Соловія?

— Так, знаю. Бачився з ним два рази.

— Ви знаєте, хто він такий і кому служить?

— Ні, не знаю.

— Ви абсолютно нічого не знаєте. Отже я вам скажу: він служить в «інтелідженссервіс». Ви знаєте, що він мав побачення з полковником Мельником?

— Я справді не знаю чи воно правда, що Соловій на службі англійців, але яке це має для мене значення, коли я сиджу у в'язниці.

— А ви знаєте Макогона?

— Ні, не знаю. Бачив одинокий раз його і то здалека.

— А ви знаєте, що він зараз робить?

— Ні.

— Він на службі американської розвідки. Ви думаете, що Америка цікавиться Україною?

— Я не вірю в це, щоб Америка цікавилася Україною.

— Але ви всі чекаєте, щоб Америка виграла війну. Ви думаете, що Америка буде воювати з большевиками?

— Не думаю, щоб Америка встрявала в ще одну війну. Всі народи мають досить вже цієї війни.

— А які мали ви зв'язки з українською еміграцією за океаном? Це ж великі демократи. Вам, українцям більше подобається демократія, бо це ліпше відповідає вашій анархістичній психіці.

— Мої зв'язки з українцями за океаном увірвались ще в 1940 році. Що українці мають більше симпатій до демократії, це може й так, але воно тому, що демократія не перешкоджала нам в нашій національно-культурній роботі.

— Так, але ж ви всі хочете самостійної України.

— Ми не числимо на чужу поміч. Хай триває довше, але ми хочемо визволитися нашими власними силами. І ми в це віримо.

В цьому менті увійшов до кімнати кудий сотник Гестапо, чи «крімінальрат» Шульце. За ним притягнулась ота німкеня, що знала українську мову. Врешті увійшов той гестапівець, що мене вже двічі переслухував. — Все це на мою голову, — подумав я. Цей, що мене переслухував, підійшов до мене і запропонував мені цигарку.

— Ви ж знаєте, що йому лікар заборонив курити — сказав Шульце.

Значить ці пани вже знають вислід лікарських оглядин. Один здобуток. Тепер вони не будуть вже чіплятися мене за виїзд, чи як то вони кажуть, за втечу, а деякі злобні українці, що симпатизували німцям, твердили, що німці мене викинули з України. Коли я так роздумував, Мачапуря інформував сотника Шульце про його успіх в переслуханні. Мовляв, він признається, що збирав гроші на Державний Фонд України; не признається до документів; не признається, що до нього приїздили післанці; не признається, що мав зв'язки з повстанцями; вперто стоїть на становищі самостійної України. Сотник Шульце вважав за доцільне вчепитись і собі питання самостійної України.

— Та ваша історія України, що її написав Грушевський, неправдива. І всі ви виховувались на тій фальшивій історії.

— Вибачте, пане сотнику, але я вже пояснив пану комісареві, що історія України була написана давно до Грушевського і що її писали навіть вороги України, не тільки наші вчені.

— В кожному випадкові ваша історія не така, як це пише Крипякевич.

— Не знаю, як пише історію України професор Крипякевич, бо на жаль, я її не чекав. Але, якщо він знайшов якісь історичні джерела, він напевно вміє їх використати. Все ж таки історія України вже написана.

— Всі ви за самостійність України, — продовжував Шульце. Ну, допустім, що зараз у Львові неспокійно, отже осідок уряду був би в Кракові. Але з кого зложити цей уряд? Де ті люди? Ви не маєте нікого.

— Пане сотнику, воно дуже дивне, що зараз нема з кого зложити уряду України, хоч живуть ще ті люди, що були в 1918 році українськими міністрами і з якими ви та інші держави заключували договори і вважали їх за здібних кермувати Україною.

— Е, що це було в 1918 році? То була тільки гра. Тепер ми беремо справу поважно і бачимо, що абсолютно нема людей. Правда, вам всім завернулося в голову, ви хочете України разом з Кавказом. Ви нездібні зорганізувати адміністрації на своїй території, а вже виявляєте імперіялізм. Ви хочете мати Кавказ, встановити границю на Волзі. Де ті ваші сили на таке діло? Коли ми робимо вам добре, ви за це нас стріляєте. Якраз так, як було в 1918 році. Отже, що ми маємо робити з вами?

Тут вскочив Мацапура й додав від себе:

— Я вже казав, що ми їм не закидуємо державної зради, бо ми є народ великодушний і маємо сентимент до українців.

— Ні, ні, ми не закидуємо державної зради — підхопив Шульце. Ми тільки хочемо зробити порядок. Бачите полковник Мельник виказався слабим чоловіком і допустив до того, що ваші повернулись до большевиків. Вони беруть гроші і зброю від большевиків. Що ми маємо робити, коли на нас стріляють?

— Пане сотнику, але ж в це ніхто не повірить, що українські націоналісти беруть гроші від большевиків. Я знаю

дуже добре, що ніхто з старої Гвардії навіть симпатій до большевиків не має.

— Ні. Я стару Гвардію не обвинувачую, але ті молоді, ви їх знаєте?

— Ні, нікого з молодих я не знаю.

— Ви були у Львові, як проголошували самостійність України?

— Ні, не був. Але я чув, як воно відбулося.

— Це була большевицька провокація, оте проголошення самостійної України.

— Тяжко повірити, щоб большевики були за проголошенням самостійної України.

— Так, так. Вони були тому тільки, щоб скомпромітувати цю ідею. Ми маємо на це докази.

— Коли воно так, то чому німці не дозволили «Українській Національній Раді» це зробити?

— Бо тепер війна, а по-друге український нарід не хоче самостійної України. Ми це дуже добре знаємо.

В цьому менті вирвалась з питанням німкеня.

— Хто такий Жолуд?

— Не знаю.

— Хто такий Кавка?

— Не знаю.

— Всі вони однаково говорять — обізвався Мацапура. Зібралися самі брехуни. Одні говорять неправду, другі прикриваються присягою. От ми прийшли в ночі до одного з ваших. Застали його в горячці, очі світять у нього, як в тифозної людини. Він стоїть біля стола і крутить відтискачем, значить друкує лютючки. Жие в Берліні нелегально. Відживляється тільки хлібом і чаєм, а цілу ніч крутить відтискачем. Коли ми його запитали, що він робить, він прикрився присягою, мовляв, вона його зобов'язує до мовчанки.

Мені надзвичайно приємно було слухати про цього юнака, що серед таких несприятливих обставин працював для

нашої ідеї. Натомість для німаків це видавалось надзвичайним, ненормальним, незрозумілим.

— Бачите, ми не хочемо нищити українців — продовжував Шульце. Ні! Ми навіть готові співпрацювати з українцями, але треба перестати стріляти на наших вояків, треба перестати в'язатися з большевиками. Ви надієтесь на перемогу Америки. Ви думаете, що американці та англійці підуть у ваші степи?

— Пане сотнику. Все це, що я дотепер чув від пана комісаря і від вас переконало мене в тому, що між українцями й німцями є щось більше, між непорозуміння, а саме отверта ворожнеча.

— Так, так, — підхопив Шульце. Я ж вам кажу, що всюди на нас стріляють. Зрештою ви про це добре поінформовані.

— Коли є одверта ворожнеча, то не може бути мови про співпрацю українців з німцями. Українці стоять за самостійність України.

Шульце не сподівався такого маневру, встав з крісла й сказав до гестапівця:

«Абфірен». (відпровадити).

Гестапівець підскочив до нього й почав щось шепотіти. Видно було, що Шульце поденервувався.

— Ми ще будемо його питати — відповів він, виходячи з кімнати.

Переслухання закінчилось. Мене знову відвезено до в'язниці. Але обіцяне даліше переслухування вже не приходило. Мабуть тому, що події не пішли так, як німці цього сподівалися, а може ці гестапівці навіть вірили ще в німецьку «перемогу».

Олександра Бойкова звільнили з німецької тюрми 24 жовтня 1944, коли німці швидкими темпами розпочали заходи над створенням Українського Національного Комітету як речника українців, що перебували на території скорченого Райху. Зі Сходу наближались до німецьких кордонів дивізії Червоної Армії, з Заходу — війська англо-амери-

канської висадки в Нормандії. Хоча Бойків поспішав до Парижа, йому довелося перебути на німецькій території ще півроку, бо продиратися через фронт було тоді неможливо.

4. В ЧИСТИЛИЩІ ФРАНЦУЗЬКОГО КОНЦТАБОРУ

Олександр прибув до Парижа щойно 18 квітня 1945. Вісім місяців перед тим війська західних аліантів звільнили Париж. Бойкову не довелося бути свідком надхненої зустрічі парижан з ген. Де Голем після п'ятирічної відсутності. Але він попав у самий розгар іншої акції, а саме вищування і переслідування тих, що під час окупації співпрацювали з німцями в надії, що поліпшать не лише свою персональну долю, але й судьбу знедоленої батьківщини. Були це жорстокі місяці погоні за колаборантами. У тіні шибениці, що залягла над Європою, виловлювано людей, що по закінченню війни опинилися поза скобками закону і стали жертвою не тільки своїх політичних прогріхів, але і безсилим об'єктом знущань оп'янілої вулиці, для якої не існувало меж між справедливою карою і персональною пімстою. Потоп пересичених розрахунків охопив зокрема Францію, над якою в рр. 1944-1946 пролетів холодний подих Великої Революції. Розтерзана французька душа і ображена честь не перший раз в історії вимагала жертв. Точно невідомо, скільки людських жертв коштувала Францію Велика Революція 1789-1795-их років. Їх відгадують числами 35.000-40.000. Цифри з 1944-1946 відомі: понад 740 смертних судових вироків і понад 40.000 позасудових розправ. Не знайшов зрозуміння своїх компатріотів навіть герой 1-ої світової війни, маршал Петен. Процес Петена став фактично розправою над тими військовими колами, що не зуміли підготувати Францію до війни. У тих місяцях достатньо було анонімного доносу у співпраці з німцями, щоби опинитися в тюрмі або в таборах інтернованих і вимазати з життя довгі місяці, а то й роки.

Нелегкою була також доля тих українців, що за часів окупації виїздили до Німеччини на роботу. Повертаючись до Франції, вони натрапляли на великі труднощі при оформленні побуту перед адміністративними властями і при шуканню роботи.

Розпаношена протиукраїнська пропаганда не обмежувалася на адміністративних труднощах, її супроводжали доноси і арешти, підтримувані зокрема пробольшевицькими колами. Найбільше потерпіли ті, що в довоєнних роках очолювали правий український фронт, а найгірша доля очікувала Олександра Бойкова, ментора Українського Народнього Союзу, редактора «Українського Слова» і експонованого націоналіста.

Десять днів після прибуття до Парижа, 28-го квітня Бойкова заарештували вперше і він просидів 38 днів у в'язниці паризької поліції. 19-го липня його арештують вдруге і запроторюють до кацету в Дрансі, звідки після трьохмісячного перебування він вийшов 18 жовтня 1945. Ці місяці були жорстокішими від восьмимісячної німецької тюрми. Жорстокішими тому, що там він знав за що сидів і можна було вбачати перспективу в закінченню війни, а перебування у французькій келії перекреслювало всяку логіку, бо Бойків не бачив причини для арешту і перспектива була дуже неповна.

Очевидна причина арешту Бойкова крилася в довоєнних доносах і відсвіжених доносах під час війни. Як знаємо з листів людини, що в другій половині 1945-го року змагалася за звільнення Бойкова з кацету і за встановлення його честі — Любомира Гузаря — заходами якого в першу чергу мабуть завдячувалося звільнення Бойкова з Дрансі, — французькі чинники, зокрема ті, що стояли під впливом комуністів (а таких в 1945 р. не бракувало!) вбачали в Бойкову людину, підозрілу і небезпечну, співробітника німецького Верховного Військового Командування, яка в Галичині організувала протибольшевицьку міліцію, яка під час війни «висилала» українських робітників до Німеччини, діяльність якої під час війни була «неясна і таємна».

Сьогодні такі закиди видаються не зовсім серйозними, але в політичному кліматі Франції перших повоєнних років вони зависали важкою небезпекою над звинуваченим. Станням французьких адвокатів і дружини Бойкова врешті досягнуто звільнення Бойкова, але це вимагало п'ять років наполегливих старань, поки Бойкова очищено від усіх звинувачень. На основі документів реабілітаційний процес Бойкова, який не узглядноє психологічного стану в'язня німецької тюрми і французького табору інтернованих, мав у вільному перекладі документів такий перебіг:

Поль Алрік
адвокат при суді
37 Бульвар Бурдон
Париж

Президентові Спеціальної Комісії
для перевірок адміністративних ув'язнень
Міністерство внутрішніх справ
П а р и ж

Меморандум у справі переслухання
Олександра Бойкова в Дрансі, п'ятниця 24 серпня 1945

Попереднє завваження: Пана Бойкова було ув'язнено на підставі звідомлення військової безпеки в Мелені. Важко собі уявити, щоби ця інституція могла бути безпосередньо, вистарчально і цілковито поінформована про діяльність п. Бойкова; а ще важливіше — сумнівно, щоби вона могла б мати необхідні дані на те, щоби давати свій осуд про такі складні питання, як становище українців у Франції і наміри Українського Народнього Союзу.

Слід підкреслити, що в Мелені існує українська організація, яка входить до складу Українського Народнього Союзу. Тому не виключено, що п. Бойків відвідав її раз чи двічі, і то кілька років перед війною; він ніколи в Мелені не жив і не виявляв в цій околиці ніякої, зокрема — персо-

нальної, акції. Звідти і висновок, що відомості, які лягли в основу звіту військової безпеки (що знаходиться в папці), є наслідком інформацій з неперевіреного джерела, що їх дано військовій безпеці в Мелені, або інформацій від людей, що погано були поінформовані (як це далі доведемо), або точно не розуміли діяльності п. Бойкова, або були дані людьми, які керувалися особистими моментами для того, щоби пошкодити п. Бойкову.

При цьому необхідно взяти до уваги парадоксальний факт, що доказує останню можливість, а саме: йдеться про анонімний лист з березня 1944 р., зміст якого вдаряв по п. Бойкову і Українському Народньому Союзу:

1) в листі йшлося про застосування німецьких заряджень і про донос у справі існування української організації, яка (нелегально) діялі всупереч зобов'язуючим приписам (мова про УНС — прим. ред.);

2) О. Бойків сидів тоді у тюрмі як німецький в'язень, звинувачений у протинімецькій діяльності.

Виходить, що Бойків має персональних ворогів, котрі перебувають при джерелах справи, що сьогодні піднято проти нього. Але (французька) адміністрація не може керуватися особистими антипатіями, вона мусить перевірити з найбільшою докладністю всі закиди, висунені проти Бойкова, таким анонімним і підозрілим способом.

Загально слід завважити, що звинувачення, висунені проти Бойкова на оправдання його ув'язнення, меншою мірою осуджують його персональну діяльність а більш заторкують його як ментора Українського Народнього Союзу у Франції. Про цей Союз кажуть, що під проводом Бойкова Союз має за завдання забезпечити встановлення вузькими способами незалежної України під авторитетним режимом, навіть під чужою опікою.

Тут подвійна неточність.

З одного боку — Український Народний Союз, заснований у Франції на основі французького закону 1933 р., перебуває у постійному зв'язку з міністерствами зовнішніх і

внутрішніх справ і він ніколи не виявляв будь-якої ініціативи без попереднього відома названих міністерств. Щоб переконатися в цьому, вистарчає заглянути в папку УНСоюзу в міністерстві внутрішніх справ і в Дирекції генеральних розвідувань. УНСоюз не знає інших форм своєї діяльності як соціальну і культурну діяльність. Він опікується і підтримує морально і матеріально українців, що перебувають у Франції, і ті люди є трактовані як добрі працівники. УНСоюз втримує тісні контакти з аналогічними асоціаціями в Америці і Канаді, що є теж переконливим доказом, що діяльність УНСоюзу не могла і не може бути безпосередньо або посередньо про-німецькою. УНС пильно дбав про те, щоби бути поза рямками всякої політичної діяльності, якою вона не була б. В єдиному випадку УНСоюз перейшов рямки виключно соціальної акції, а саме тоді, коли він заохочував — в порозумінню з міністерствами чужинецьких справ і війни — 6.000 українців, в більшості його членів, голоситися на період війни добровольцями до французької армії. При цьому особиста роля Бойкова була вирішальною.

Щодо українського націоналізму, то він має за виключну мету здійснення природньої і правної цілі, що відповідає великим демократичним принципам, визнаним Атлантийською Хартією, — бачити долю України, створену самими українцями без будь-якого чужого втручання. Не йдеться про те, щоби досягти тієї мети шляхом створення авторитативного режиму, але ходить про можливість, щоби українці могли жити в рямках законів, які вони самі вільно схвалили б.

В кожному разі така мета не завдає ніякої шкоди внутрішній безпеці Франції. Український націоналізм не маніфестував на території Франції жодної політичної діяльності, навіть в обмежених рямках. Це також не може завдавати шкоди зовнішній безпеці Франції тому, що міністерство зовнішніх справ, яке було в курсі усіх тих питань, ніколи не домагалосся покарання п. Бойкова. Навпаки, завдяки ін-

тервенції цього міністерства в квітні 1939 р. паралізовано заходи про виселення п. Бойкова з Франції, зроблені вже 1 грудня 1937 бо, виявилось, що адміністративні власті вже тоді були погано поінформовані.

Тому нема жодних причин, щоби застосовувати якісь міри ув'язнення стосовно п. Бойкова, навіть тоді, коли вважати його ментором УНСоюзу у Франції, або коли його персонально вважати укр. націоналістом.

Коли йдеться про його подорож на Україну, то Бойків докладно її вияснив. Доволі нагадати, що якщо він скривав цю подорож, або маскував її поїздкою до Арден, то тільки тому, що мета подорожі на Україну була протинімецькою і він не хотів, щоби німецькі чинники прямо чи непрямо про це довідались, що могло статися в тому випадку, коли б Поліційна префектура (де німці робили регулярні перевірки) про це довідалась. Натомість він не приховував важливості цілі подорожі, і він дав особливо цінні для Союзників і багаті інформації, які він передав протинімецьким членам Міністерства чужинецьких справ у Віші (зокрема п. Брустра, сьогодні в Центральній Адміністрації, де він zatrudнений в під-дирекції відділу Европа на посаді дорадника амбасад), як також деяким іншим антинімецьким урядовцям міністерства внутрішніх справ у Віші (в першу чергу дивізійному комісареві Гудресі, сьогодні в Поліційній префектурі в Бордо) і американській амбасаді в Віші (звіт Дугласу Мек-Артурові, дорадникові амбасад у Віші, сьогодні — в американській амбасаді в Парижі). Усі ці звіти були передані через п. Гузара (16 авеню де ля Моте-Піке, Париж 7), довіреного співробітника Бойкова, що від 1938 р. безперерійно діяв за порадами Бойкова і який під час окупації був уповноваженим зв'язковим для Південної Франції від Українського Народнього Союзу.

Щодо діяльності Бойкова на Україні, то вона могла мати лише протинімецький характер і в жодній мірі не могла бути спрямована на боротьбу проти советських військ,

бо останні покинули Україну й вона перебувала під німецькою окупацією.

Спонтанно організована українська міліція ставала базою українського опору німецькому окупантові до тієї міри, що німці розв'язали її в грудні 1941, незадовго після її створення.

Після свого повороту з України Бойків широко використовував привезені інформації про те, що діялось в Україні, що в свою чергу поглибило протинімецькі настрої українців у Франції. Були випадки, що членів УНСоюзу, які були включені до французьких підпільних організацій, німці розстріляли. Укр. Нар. Союз проводив акцію, щоби українські робітники не виїздили на роботу до Німеччини, або переховував тих українців, що приїздили на відпустку до Франції і не хотіли вертатися до Німеччини. Догадуючись про важливу роллю Бойкова у цій протинімецькій акції — німці вкінці заарештували Бойкова і депортували до Німеччини. Водночас вони опечатали бюро УНС.

Чи все сказане не є найяскравішим доказом справжнього відчуття п. Бойкова, справжнього характеру його діяльності? Чому він не є таким, яким хоче бачити його один із звітів в його папці «людиною, опінія якої міняється з кожночасовою зміною міжнародньої політики». Такі твердження не мають більшої ваги від легковажних натяків, до речі — анонімних — що на них натрапляємо серед звітів папки Бойківа. Бойків дав широкі вяснення під час допитів. Сьогоднішнє меморандум їх тільки доповнює. З усього виходить, що нема причини для арешту Бойківа.

Бойків цілковито виправдався від усіх закидів, про які його повідомлено. Він готовий відповісти на всі інші закиди проти нього. Він свідомий того, що він ніколи не шкодив інтересам Франції, а навпаки — він завжди і всіма силами та ефективно плекав відчуття симпатій до Франції серед своїх земляків.

Париж, 29 серпня 1945.

5 травня 1948

Посвідчення

Я, бувший Головний Комендант Української Повстанської Армії років 1941-1943, посвідчую оцим, що пан Олександр Бойків, редактор, був викликаний літом 1941 з Парижа до Львова, де він брав участь в тайних нарадах про організацію загального руху опору проти німецького окупанта України.

Підпис:

Тарас Бульба-Боровець

Французька Республіка
Кабінет ч. 6

Постійний Військовий Трибунал
в Парижі.

Судове рішення про припинення процесу

Ми, капітан Місоф, слідчий суддя при Постійному Військовому Трибуналі в Парижі, беручи під увагу процес досліджень проти названого Бойкова Олександра, народженого 28. серпня 1896 в Іспасі (Україна), сина Миколи і Лаврук Анни, журналіста, замешканого в Парижі (6-та округа) 9 рю де Мезієр, з вільної стопи оскарженого у зв'язках з ворогом — беручи під увагу висновок Державного Комісаря, який пропонує припинити процес, тому, що не устійнено ані одного доказаного факту колаборації в актах, що обіймають 120 сторінок, і тому, що навпаки виходить з тих актів, що обвинувачений завжди мав явно профранцузьке наставлення; під час окупації він завжди був анти-нацистом; він провадив тайну, але безсумнівну боротьбу проти Німеччини; його німці навіть інтернували, коли усвідомили

собі його антинімецьку діяльність; і тому, що оскарження не є достатньо обґрунтоване беручи під увагу § 66 Кодексу Військового Судівництва — заявляємо, що за сучасного стану процедури не доводиться її продовжувати. Приказуємо зложити акти процесу в секретаріаті Військового Трибуналу.

Дано в нашому кабінеті в Парижі, 7-го березня 1950.
Повідомлено про це рішення оборонця.

Підпис Місоф завіреним
секретарем Суду.

Секретар суду
(підпис нечіткий)

Поль Алрік
адвокат.
(адреса)

Париж, 9-го березня 1950

Шановний Пане, маю приємність повідомити Вас, що судовим рішенням від 7-го березня 1950, яке мені щойно подали до відома, схвалено припинити процес проти Вас. Це значить, що справа закінчена й Вас не будуть більше турбувати.

Підпис.

Пан Бойків
9 рю де Мезієр, Париж 6

Міністерство внутрішніх справ.
Головна Дирекція Державної Безпеки.
Дирекція Регляментації

Французька Республіка.

Міністр внутрішніх справ
на підставі розпорядження від 2-го листопада 1945,

на підставі декрету від 18-го березня 1946,
на підставі постанови від 27-го лютого 1960 про виселен-
ня (з Франції) названого Бойкова Олександра,
народженого 28-го серпня 1896 в Іспасі (Україна),
на пропозицію Генерального Директора Державної
Безпеки постановляє:

1. Вищезгадану постанову анулювати,
2. Доручити Префектові Поліції виконати рішення.

Дано в Парижі, 3-го квітня 1960.

За міністра внутрішніх справ
уповноважений Директор Регляментації
підпис: Пелетіє.

За згідність:

Цивільний адміністратор.

Шеф Бюро для чужинців.

*Фото з 1945 р., коли О. Бойків вийшов із гестапівської
в'язниці у Берліні*

24. листопада 1948.

До друга Пилипа Сивього.

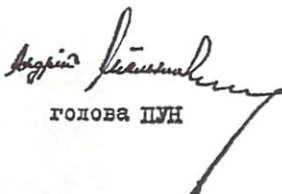
Йдучи назустріч Вашому кількакратному прохання і руководячися вимогами веденого Вами дотепер терену, щоби всецїло сповнити волю ІІІ. ЮЗУН відносно Вашої особи, уважаю невідкладним і доцїльним звільнити Вас від дотеперішних обовязків провідника Вашого терену з днем 1/12 1948. Про час і місце передачі аґенд порозумієтеся з другом Олегом Шуляком, Вашим наслідником.

За Вашу довголітню працю на дотеперішньому постї за труд і терпіння, за голод і холод, за вмїду і щасливу керму нашого корабля на розбурханім Вашім терені, за завзяття і видержку серед стїльки для нас загроз і небезпек — прийміть мою глибоку подяку і повне признання ПУН-у.

Хай ці великі прикмети духа супроводять Вас до дальших успіхів на новому постї. Хай дотеперішній жертвенний вклад Ваш у наші досягнення дасть Вам найвище вдоволення, яким є свідомість сповнення обовязку перед Батьківщиною, докраю, совїсно і чесно.

Заготовлене мною нинїшнє письмо під наказом добра Справи, з не легким серцем. Стискаю дружньо Вашу руку друже Пилипе і здоровля всім добром.

Слава Україні!

голова ПУН

Голова ПУН полк. А. Мельник у цьому листі звертається до „Пилипа Сивього” — на той час було конче потрібне псевдо О. Бойківца

V. ПАРИЖ 1946-1968 — ПЕРІОД ВІДСТУПІВ

Зовнішні обставини повоєнного українського життя у Франції зазнали поважних змін, зокрема коли йшлося про становлення французьких адміністративних чинників до правих кіл українського громадянства. А тому, що Український Народний Союз був довоєнним речником правих кіл, на ньому перш за все відбивалося негативне ставлення нижчих представників повоєнної французької адміністрації, що значною мірою була просякнута прокомуністичними елементами. Немалу роллю при цьому відіграла також підвищена (внаслідок перемоги у другій світовій війні) міжнародна ролля Советського Союзу і широка хвиля протинацистських переслідувань. Протинацистське минуле, перебування в німецькій тюрмі чи кацеті й активна співпраця з протинімецьким резистансом належали у Франції 1945-1946 років до найбільш переконливих аргументів. Тому логічно, що такі зовнішні обставини знайшли своє відемне відзеркалення також на повоєнному стані українського громадського життя. Але повоєнні умовини політичного життя Франції не були єдиною перешкодою для розвитку нашого громадського життя. Іншими важливими моментами для нього були внутрішньо-українські моменти, а серед них — зміни у структурі української громади у Франції.

Структуральні зміни у складі повоєнної української еміграції у Франції довели до принципових перемін у характері і спрямуванні українського громадського життя. В рр. 1946-1948 прибувають до Франції нові люди, які кладуть нові фундаменти під повоєнне громадське життя. Сюди прибуває не тільки нова еміграція, що своїм культурним

рівнем різко відрізняється від довоєнної заробітчанської, а й цілі інституції, що радикально міняють стиль суспільного життя і надають Парижеві зовсім іншого звучання, ніж він мав до війни. В 1946 р. відновляє свою діяльність Бібліотека ім. Симона Петлюри; на переломі 1950-их рр. Париж стає центром Української Автокефальної Православної Церкви в Європі; осідком греко-католицького єпископа; в 1951 р. до Сарселю переноситься з Німеччини Наукове Т-во ім. Шевченка. Тут зрджуються нові організації як вияв посилення церковно-релігійних позицій (Український Християнський Рух з центром в Сарселі), або як вияв прямування до вищих культурних форм (Українське Академічне Т-во). Побіч ролі важливого релігійного і культурного центру — Париж 1945-1960-тих років стає одним з видавничих еміграційних осередків, де поруч відновленого «Українського Слова» появляються нові друковані органи: «Українець у Франції» (1945-1966), українознавчий журнал «Україна» (1947-1953), три друковані періодики французькою мовою і низка наукових і популярно-наукових видань.

Водночас міняється і стиль суспільно-громадського і політичного життя. Коли довоєнний характер його визначався трьома політичними полюсами (націоналісти, універсисти і соціалісти) то повоєнний стиль цього життя визначають інші координати, а саме: політична двополюсність по лінії ОУНм і ОУНб, активність церковних кіл, збільшення кількості громадських організацій. Повоєнний Париж дедалі основніше міняє свій профіль і стає важливим еміграційним центром. Усі ці стимули і зміни зовнішнього і внутрішнього порядку вимагали нових форм організованого життя, бо довоєнні методи громадської роботи були вже пережиті. Тут хочемо зокрема вказати на наслідки тих зламів в лоні ОУНм і коректив в українському політичному життю на французькому терені, Не оминуло цих доосновних змін і ОУНм.

В процесі переселювання з Німеччини і Австрії прибувають до Франції нові люди. Прибувають люди молодші,

які у воєнних роках не були заангажовані на експонованих організаційних позиціях, або мали безсумнівний кадетний, або антинацистський стаж, що для Франції було подвійно важливим. Новоприбульці переймають керму політичного і громадського життя щойно на переломі 1947-1948 рр. В 1945-1947 рр. задавали ще тон старожили Франції, а в тому і О. Бойків по лінії ОУНм і Українського Народнього Союзу.

1. О. БОЙКІВ І ПОВОЄННЕ ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ У ФРАНЦІЇ

Після звільнення з Дрансі основна увага О. Бойківа була зосереджена на трьох напрямках: відновлення Українського Народнього Союзу, відвоювання друкарні та відновлення «Українського Слова».

Повоєнна роля Бойківа як громадського діяча визначалася двома моментами: розумінням його громадської функції та вкладом працівної енергії. Для О. Бойківа громадський обов'язок стояв на першому місці. Він його трактував не як репрезентативне навантаження, а як служіння загалові щоденною роботою і як стремління до культурно-політичного удосконалення сірого члена. Для Бойківа громадська робота була конкретною підтримкою національно-визвольного фронту і взаємозбагаченням в конкуренційному змаганні з іншими громадськими організаціями. Тому Бойків був здеклярованим ворогом того типу громадських діячів, які, вкладаючи мінімум енергії та часу в громадську роботу, прагнули до максимальних почестей і особистих вигод. Бойків належав до того типу громадських діячів нашого 19-го і початку 20-го сторіччя, який в повоєнній еміграційній дійсності перебуває в процесі вимирання, до громадського діяча Франкового типу, що за прикладом каменярів всеціло віддавались громадській діяльності:

Кожний думай, що на тобі
мільйонів стан стоїть,
і за долю мільйонів
мусиш дати ти одвіт.

Звідси і стиль і методи і мета громадської діяльності Бойківа. Він жив Українським Народним Союзом, він радів його ростом і болів його невдачами. Він був серцем цілого кровобігу тієї громадської інституції. Німецька тюрма і французький табор інтернованих надщербили здоровельний стан Бойківа, але не змінили його наставлення до громадської діяльності. Тому на громадському житті української повоєнної Франції помітний ще почерк Бойківа. Він, як заступник голови Управи УНС, обраної в 1939 р., видає в 1946-1948 рр. цикльостиловий обіжник для членів організації (разом 9 чисел); спільно з проф. Іриною Книш, М. Волянським, д-ром Я. Мусяновичем, д-р Вірою Закусило, Любомиром Гузарем та іншими створює студентський фонд «Учітеся брати мої», а із зібраних грошей (в 1947 р. — 112.000 франків, в 1948 р. — 158.000) уділюються невеликі студентські стипендії або допомоги на семестральні записи. З ініціативи вужчого кола співробітників зорганізовано визнане французьким міністерством внутрішніх справ «Т-во Українських добровольців ім. Григора Орлика», що об'єднувало тих наших земляків, що під час війни служили у французькому Легіоні або були у резистансі.

Однак основну енергію в громадській ділянці довелося присвятити останній Управі УНС з 1939 р. (голова — Заворицький Панас, заступник голови — О. Бойків, секретар — Небелюк Мирослав, організ. референт — Цвікула Теодор), фронтальному наступові іншої громадської організації на позиції УНС, пробандерівському Об'єднанню Українців у Франції, що прийшла на зміну довоєнній уєнерівській громадській організації. Це Об'єднання повело в 1945-1947 рр. акцію за суцільне опанування українського громадського життя у Франції. При тому ОУФ знайшло дуже совісну підтримку з боку греко-католицького клеру. Це ще більше скомплікувало позиції працівників УНС, які, не маючи формального визнання французьких адміністративних чинників, були змушені діяти з напів-легальних позицій, відбиваючи атаки бандерівської пропаганди,

головно на провінції. Характерним для оборонної акції УНС був лист Управи УНС до єп. І. Бучка, котрий тоді був Апост. Візитатором для українців в Зах. Європі, від 16-го лютого 1947, в якому було наведено десяток фактів із різних місцевостей Франції, де греко-католицькі священники переходили межі релігійної опіки і включалися в односторонню політичну акцію. Ця чергова внутрішньо-українська боротьба на громадському відтинку не була в стані болючіше підкосити випробувані позиції УНС (як виявилось згодом) і мала єдиний наслідок: боротьба двох ідеологічно-споріднених громадських централей нейтралізувала тільки націоналістичні впливи у Франції.

Головною гальмою повоєнної діяльності УНС було його нез'ясоване формально-правне становище, тобто роками невизнаний статут УНС. Коли статути філій УНС на провінції, місцевих «Просвіт», були в більшості визнані і їхнє оформлення не натрапляло на більші труднощі, то паризька централа була змушена здійснювати свою координаційну функцію дуже обережно. Причина такого зволікання з боку адміністративних властей крилися в застережливому ставленні цих чинників до деяких провідних осіб УНС. Щойно по довготривалих заходах в 1948 році пощастило усунути перешкоди і провести перші загальні збори Української Національної Єдності, що замінила Український Народний Союз.

В новій громадській організації тон завдавали вже нові люди, для яких підхід Бойків до громадської роботи ставав чужим. Особисті контакти зі складовими організаціями УНС на провінції дедалі послаблювалися, бо стиль громадської роботи нових людей з бігом часу почав все більше нагадувати сухе урядування. Координуюча функція паризької Головної Управи помітно починає втрачати на громадській актуальності а роля її як батьківського дорадника і щоденного помічника помітно послаблювалася в наслідок занепаду тієї фамільної атмосфери, яка визначала існування Українського Народного Союзу. Око досвідче-

ного громадського працівника Бойківа бачило слабості нової громадської системи і він вказував на ті від'ємні явища, але порад Бойківа як людини, час якої, мовляв, вже минув — не бралось до уваги. Нераз Бойків з жалем торкався дразливих тем повоєнного громадського життя у Франції у приватному листуванні:

«(Колись) майже не було неділі, щоб я чи другі не їхали до наших організацій. Нині цього нема, тому більшість наших організацій зникла. Поїздки відбуваються в ряди-годи. Програма, яка була ведена до війни, вичерпалася, треба нової програми праці...»

«Маємо ще багато людей, але вони все більше переходять в пасивний стан, чи відгризають від себе других, а не приєднують... Самі пани професори, доктори, а де Іван?»

Сидять зліва направо пані: Хохун, Керстюк, Мельник і Бойків; в другому ряді стоять — пані Коновалець, Іван та Михайло Керстюки; в третьому ряді — Керстюк, Мельник, Бойків, Бойдуник і Хохун. (Париж, 1953 рік).

За таких обставин зрозуміло, що з бігом років позиції обох сторін загострювалися і вкінці Бойків фактично відійшов від громадського життя у Франції.

Для Бойкова дата створення Української Національної Єдності мала символічне значення, бо з неї в дійсності починається применшування ролі Бойкова в українському житті Франції взагалі. Водночас його ім'я починає набирати легендарного звучання, головню для тих, для яких передвоєнні і воєнні роки випробувань УНСоюзу залишалися у вічно свіжій пам'яті.

2. БОРОТЬБА ЗА ДРУКАРНЮ

Не менше скомплікованою від намагань відновити УНСоюз була боротьба за засновану в 1938 р. з ініціативи Бойківа Першу Українську Друкарню у Франції. Не зважаючи на те, що друкарня була невелика і під оглядом технічного вивінування скромна, вона за короткий час довоєнного існування могла похвалитися — крім друківаного «Українського Слова» — виданням двох збірників української прози («Чотири шаблі», «Ненависть»), збірника про полк. Є. Коновальця і декількох альманахів.

В серпні 1944 після відходу німців з Парижа друкарню силоміць захопили українські комуністи, при чому захоплені архіви передано до советських рук. Боротьба за повернення друкарні перед французьким судом тривала три з половиною років. Судовий процес за повернення друкарні розпочався зразу же після відходу німців з Парижа. Провадив процес Любомир Гузар як управитель власника друкарні — Спілки з обм. порукою. Процес виграно тому, що Л. Гузар доказав на підставі документів, що він є легальним заступником Спілки.

В лютому 1948 рішенням суду друкарню повернено, але в такому знищеному стані, що годі було нею користуватися. Понад рік часу треба було присвятити направі знищених машин та лінотипів.

В червні 1949 побачило світ перше друковане повоєнне число «Українського Слова» у власній друкарні. В 1952 р. завдяки розписаній Головною Управою УНС грошовій збірці можна було закупити нову друкарську машину, машину до різання паперу, друкарські шрифти та інше. Щойно після тієї закупівлі Перша Українська Друкарня у Франції могла думати про те, щоби стати видавничим осередком в Європі. Завдяки відданій енергії працівників друкарні і прихильників її в США і Канаді в 1950-тих роках пощастило розбудувати друкарню до поважнішого видавничого осередку, в якому появилися десятки цінних і цікавих книжок. Ініціатива О. Бойкова в 1938 р. в повоєнному двадцятилітті досягла свого вивершення — Париж став одним із видавничих осередків української еміграції.

Для характеристики О. Бойківа цікаво, що першим повоєнним лінотипістом відвойованої друкарні був... О. Бойків. Йому першому доводилося підв'язувати дротиками посивілий лінотип і полагоджувати інші труднощі погано вивінуваної друкарні. Однак для такої здисциплінованої натури як Бойків, що бачила основне, а не переймалася деталями, це було самозрозуміле.

3. ВІДНОВЛЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА»

Як досвідчений журналіст і громадський діяч Бойків знав, яку вагу для пересічного члена УНСоюзу має рідне друковане слово. В рр. 1945-1947, коли поява «Українського Слова» була ще мрією, Бойків не залишає членів УНСоюзу без друкованого слова. Як постійний кореспондент «Нового Шляху» в Канаді він домовляється з редакцією цього ідеологічно-спорідненого тижневика про те, що до Франції надходять сотні примірників «Нового Шляху». Водночас в «Новому Шляху» і в «Бюлетені УНО» в Монреалі Бойків містить низку більших статей і оглядів («Український націоналізм у Франції», «Московське розуміння самовизначення народів», «Наслідки московського колонія-

лізму в Україні», «Джерела нашої сили», тощо). Крім того він постачає матеріали для календарів — альманахів «Нового Шляху», «Нашого Клича» в Аргентині і «Хлібороба» у Бразилії («Новий Шлях у Франції», «Келія 936», низка статей мемуарного характеру) та до календарів «Українського Слова» (1961 р. «Початки Українського Слова»), а від 1955 р. як референт преси і пропаганди ПУН — він поповнює шпальти згаданих південно-американських тижневиків. В процесі відновлення «Українського Слова» роля О. Бойківа в порівнянні з довоєнними роками, вже скромніша. Що-правда, в змаганні за друкарню і в заходах щодо відновлення газети слово Бойківа було ще вагоме. Він свідомий того, що його кандидатура як редактора «Українського Слова» для французьких чинників несприйнятлива і тому погоджується з тим, що за повоєнних обставин у Франції редактором тижневика може бути людина з явним антинімецьким минулим, ало довірена ПУН. Тому Бойків «акцептував мене, не зважаючи на різницю віку і стажу» (довголітній повоєнний редактор «УС» О. Штуль-Жданович).

Для всіх людей, що були пов'язані з «Українським Словом», було ясно, що необхідно прискіпити відновлення тижневика, коли не хочеться ризикувати втратою вірних читачів газети. Відновлення газети було необхідне ще й тому, що на французькому терені появилася поважніша пресова конкуренція: «Українець у Франції» і «Україна.»

У ті роки було це подвійно важливе, бо у Франції, як і в інших країнах українського повоєнного поселення, проходила боротьба за опанування української публічної опінії.

В жовтні 1948 появляється перше число повоєнного цикльостилевого «Українського Слова» за редакцією О. Штуля. Матриці до нього б'є... Бойків. Підготовчий циклостилевий період триває від жовтня 1948 до червня 1949. Він визначений появою 34-ох чисел. 12 червня 1949 побачило світ перше друковане повоєнне число «Українського

Слова» у власній відвойованій і відновленій друкарні. За лінотипом хто? Ясно... О. Бойків! Він не тільки лінотипщик, але й автор безчисленних статей, що він їх написав для «Українського Слова» протягом повоєнних 20-ти років, але і один із начислених ще сталих співробітників, який веде рубрику «З українських земель» і підписує сотні статей і оглядів псевдонімом Роман Дідух або криптонімом РПП.

Але журналістично-редакторська робота О. Бойківа не обмежується газетними статтями. Він ініціює два збірники: полк. А. Мельника і першого голови УНСоюзу ген. М. Капустянського. В 1955 р. він стає першим редактором збірника полк. А. Мельника (що появився в 1974 р. під редакційним завершенням З. Книша). Але не всі задуми О. Бойківа були доведені до успішного закінчення через переважання організаційною, громадською і журналістичною роботою.

Ім'я Бойківа стає широко відоме на двох континентах. До його слів прислухаються, за його друкованим словом слідкують. Не тільки приятелі, але й рідна комуністична мафія. Від неї отримує Бойків низку листів з погрозами, а в 1958 р. вирок смерті. Ось квітчаста мова вияснення за що винесено смертний вирок Бойківу, яке (в скороченні) нагадує відомий київський стиль:

«Це він, гітлерівський поліцай у Львові, «звільняв» від братів українців Україну для гітлерівців. Українці ще й досі пам'ятають, як Бойків вислужувався перед гестапом. Це він, австрійський жандарм, «звільняв» братів українців від свого ж народу, це він, агент гестапо, «звільняв» від життя тих, що боролись з бошами.»

Як досвідчений журналіст, який мав широкі приватні й організаційні зв'язки з такими відомими журналістичними прізвищами як Микола Сціборський, Володимир Мартинець, Євген Онацький чи Євген Маланюк, без яких годі собі уявити розвиток передвоєнної, воєнної чи повоєнної української журналістики, О. Бойків мав критичні, але ді-

лові зауваження до наголошеної тематики повоєнної української преси. Вони заторкували в першу чергу слабу фахову підготовку значної більшості повоєнних наших журналістів, їхні не надто широкі зацікавлення взагалі та — головню — надто поверхове зацікавлення міжнародними політичними проблемами.

«Вся українська еміграційна преса — писав О. Бойків — тільки поверхово заторкує різні міжнародні питання, а головню увагу звертає на внутрішні справи. Стверджується, що ні нових думок, ні нових концепцій, ні того «живого вогню» нема. Вогонь гасне, а віра — не активізує.»

Бойків як людина, що добре була зорієнтована у франкомовній політичній літературі, не міг погодитися з поємічною односторонністю внутрішньо-політичної тематики нашої преси й ігноруванням зовнішньо-політичних тем зокрема тому, що саме фізичне перебування серед чужого середовища диктувало конечність глибшого зацікавлення проблемами того чужонаціонального оточення, в якому судилося культурній людині перебувати довгий час. Бойків мав ще інші домагання до еміграційної преси: актуальність проблематики, певна черговість проблем — і найважливіше — солідність підходу і зорієнтованість в матерії, які він задокументовував перш за все у своїх власних писаннях. Бойків вбачав одну з головніших причин неуспіху наших визвольних прагнень не в «несприятливих зовнішніх обставинах», а у відсутності обдуманого визвольного концепції. При тому він мав на увазі в основному її зовнішньо-політичний аспект.

Такі зауваження до характеру і тематики української повоєнної журналістики й публіцистики не були вишукуванням штучних проблем, а були вони пов'язані з практичною постановкою зовнішньо-політичної визвольної акції, яку довелося Бойківу особисто здійснювати на французькому терені. Йшлося про т. зв. другий варіант полк. Мельника у постановці української визвольної акції на випадок війни, який умістовлювався в тому, щоби ставити пробле-

му визволення України, спираючись на західні держави. Про це Бойків докладніше пише у статті «Другий варіант», *) яка водночас є доказом того, що політичні міркування О. Бойківа залюбки заторкували зовнішньо-політичний аспект нашої визвольної проблематики. До того зводилася суть «другого варіанту», про це мовиться в наступному уривку із згаданої статті:

«Звідси ми й почали наші заходи, виконуючи доручення ПУН та його голови полк. А. Мельника, щоб закладати підвалини під «другий варіант». Одного дня, десь на початку 1940 року, йдучи разом з Любомиром Гузарем до міністерства заграничних справ, говорили ми доволі голосно, що і як слід нам заторкнути в сьогоднішній нашій розмові. В тому моменті Л. Гузар завважив, з міністерства вийшов генерал Вейган. Почувши нашу мову, він на хвилину спинився і ми з Гузарем чемно йому вклонилися. Мабуть того дня ген. Вейган мав у міністерстві заграничних справ розмову і про Україну, бо ще ніколи не мали ми такого успіху в наших контактах зо службовцями міністерства, як саме тоді.

Питання України в міністерстві заграничних справ доручено тоді генеральному консулові Даніелеві Леві, людині високої культури, знавцеві Східної Європи. Через нього познайомились ми з кількома високими службовцями того міністерства, а потім ще знайшли доступ до таких же людей у міністерстві внутрішніх справ. Всі вони прихильно ставились до нас, розуміючи нашу визвольну боротьбу, хоч може й не одобрявали її повністю. Ось так ми тільки закинули вудку, а все далі залежало б від наших успіхів на фронті. Вони завжди мають великий вплив на вирішення міжнародно-політичних проблем, бо тоді в політичні справи встрявають генерали чи то з власної ініціативи, чи то тому, що їх запитують про думку. Того могли ми сподіватися, коли б можна було покликатися на укра-

*) «Непогасимий вогонь віри», Париж 1974, стор. 202-226.

їнські військові частини, що брали участь у війні. Атмосфера, що тоді панувала в верховних політичних і військових колах Франції давала на те надії...

...Основна політична діяльність Проводу і база майбутнього українського легіону мала майструватися у Франції, традиційно зв'язаній російською та польською приязню ,в державі, якої поліція, нацькована поляками й москалями, переслідувала провідників державної української незалежності. Направду треба було сильної віри і великої ідеї, щоби не впасти духом самому та ще й підтримувати інших. Добитися самостійного українського легіону при французькій армії на той час було неможливо. Не було іншої ради, як погодитися на те, щоб українці, замість відбувати військову службу в польській армії, голосилися до французького чужинецького легіону, де з них мали творитися однородні своїм особовим складом відділи. Вважалось це першою стадією, були надії, що в дальшому ході війни і розвиткові подій, як теж у міру дальшого напливу добровольців ці відділи щораз більше діставали б зовсім український характер.»

VI. ОЛЕКСАНДЕР БОЙКІВ І ОУН

О. Бойків належав до преторіанців ОУН, до випробуваних членів Української Військової Організації (УВО). Увісти творили упривільшовану частину членства ОУН. Упривільшовану не в розумінні почестей, а в розумінні відповідальности, бо на них падали найважчі завдання. Були це — в більшості — випробувані в революційних акціях практики з тюремним стажем, які творили немов би революційний хребет ОУН.

Як кол. увістові — Бойківу довелося сповняти різні функції і завдання в ОУН, що в першу чергу були пов'язані з плеканням контактів з політичними чинниками у Празі, Женеві, Парижі. Це мабуть і визначило його громадське спрямування і його шлях в період особистого виявлення в Парижі.

В системі ПУН Бойків був навантажений в рр. 1938-1968 різними відповідальними функціями, не враховуючи позачергових спеціальних завдань. В рр. 1938-1948 Бойків був тереновим провідником на Францію; в 1953-1955 рр. — головним контрольним ОУН; в 1954-1964 членом ПУН і референтом преси і пропаганди; від 1964 р. — членом Сенату ОУН. Це тим характерніше для громадського і політичного шляху Бойківа, що він не мав наполеонівських амбіцій, а його життєве гасло підходило найближче до слів відомого німецького полководця Мольтке «геніяльність — це праця».

Відношення Бойківа до ОУН було визначене відданістю і дисципліною. Це не значить, що Бойків не мав власної

думки і був епігоном чужих поглядів. Після другої світової війни, коли ОУН порядком аналізу подій та критичної оцінки організаційної лінії під час воєнних років переживала не одну кризу, що нерідко висовували суворі вимоги до самодисципліни і самозаперечення особистих поглядів членів — Бойків, хоча й мав поважні застереження до деяких позицій генеральної лінії ОУН, ніколи не виступав проти лінії ПУН. Він намагався змінити цю лінію шляхом дискусії з відповідальними людьми, але для нього було немислиме критикувати рішення ПУН, зокрема в присутності рядового членства. Самодисципліна і таке ж відчуття організаційної дисципліни не були виключно наслідком його військової служби і довголітньої приналежності до ОУН, а мабуть складовою частиною його характеру.

Самостійне виявлення особистості Бойківа по лінії Організації мало місце в Парижі. В 1938 р. були змушені покинути Францію такі члени Проводу, як Микола Сціборський, ген. М. Капустянський і Володимир Мартинець. Тоді на плечі Бойківа як єдиного видатного члена ОУН впало нелегке завдання перебрати функції теренового провідника ОУН. Нелегке тому, що Бойківу було суджено шукати зв'язки з вищими французькими міністеріяльними урядовцями для того, щоби в країні, яка не приховувала своїх перечулених симпатій до росіян і поляків і явних застережень до політичних прямувань українців — майструвати можливості для інших політичних зацікавлень Франції, що в дійсності йшли врозріз з її давнішими і новішими політичними стремліннями. Але Бойків і тут виправдав покладені на нього сподівання. Хоча йому не пощастило здійснити «другий варіант», але вдалося врятувати тисячі молодих українців від служіння в зненавидженій польській армії ген. Сікорського. Тут не місце розглядати реальні чи нереальні рямки «другого варіанту», але місце для підкреслення тієї неофітської функції Бойківа, для якої він натискав усі можливі кнопки.

Це ж саме слід підкреслити не тільки до 1939-1940-их років, але й у відношенні до років 1941-1943, коли через неокуповану Францію ген. Петена проходив організаційний зв'язок із Заходом, а згодом — через Іспанію. Тут необхідно підкреслити наступне: нав'язання явно протинімецьких контактів з французькими «макі», з допомогою яких проходили спроби перекидання людей через Іспанію до Португалії і передавання матеріалів про військові і політичні події на Україні під час німецької окупації, що надходили з Берліна — вимагали максимальної обережності і вміння. Через дискретність тих зв'язків нелегко прослідити за роллю О. Бойківа і його найближчого співробітника в тій ділянці, Любомира Гузара, бо ні один з них не вдавався до деталей таких довірочних справ. В усякому разі ця акція була добре організована, як засвідчують перекидання до неокупованої Франції тих українців, що прибували до Парижа на відпустку і не хотіли більше вертатися на роботу до Німеччини, чи дискретне перекинення з Берліна до Іспанії ред. В. Луціна. Тут вистарчає підкреслити, що в таких випадках не обходилося без законспірованих контактів з підпільними колами Франції і без повного довіря між ПУН і тереновим провідником Франції.

По війні після прибуття нових людей до Франції взаємовідношення між ПУН і французьким тереном зазнало радикальних змін. З приїздом нових людей, що зосередились навколо друкарні і «Українського Слова», і з покликанням до життя нової громадської Централі — Української Національної Єдності — міняється не тільки характер українського життя, а й його стиль. В 1948 р. на становищі теренового у Франції змінює О. Бойківа О. Штуль-Жданович. Разом із Ждановичем приходять до слова нові люди, що починають здійснювати власну концепцію громадського і організаційного життя. Новий стиль йде в розріз з тими принципами побудови життя, що панували (завдяки в першу чергу Бойківу) до — і під час війни. Ті зміни можна коротко схарактеризувати наступними реченнями:

О. Бойків з дружиною Надією 1958 року

За часів Бойківа громадська і політична побудова націоналістичного життя базувалася на легкій формою провідницькій системі, яка втримувалася не так на послуху знизу вгору і на наказах згори вниз, як на відчуттю добровільного авторитету і на переконливості аргументації. В основі ж нового стилю лежали демократичні принципи, що

відповідали духові часу, але не традиціям французької провінції, що в практичному житті доводило до розлюзнення дисципліни. Основна членська маса у Франції звикла була до того, що в громадській ділянці вона виконувала директиви з Парижа, або здійснювала власну ініціативу, підтверджену Парижем, а в політичній ділянці — до організаційного послуху. Раптова зміна принципів організованої роботи в жодному разі не посилювала організаційної спаяності, а натомість посилювала відосередні стремління на некористь загальноорганізаційного добра. Це було тим важливіше для французьких обставин, що коли до війни малося до діла з українським внутрішнім противником іншого світогляду, то по війні появився громадський і політичний супротивник з ідентичними ідеологічними позиціями, що в свою чергу послаблювало відпорність ширшого членства. Крім того нова громадська система посилювала особисті амбіції на провінції, що відзеркалювалося в зміцненню позицій філій УНС з одноразовим послабленням координуючої функції паризької централі.

Нові люди, що звикли були до громадської роботи в інших обставинах і з подібними до себе під інтелектуальним оглядом людьми і до листовного зв'язку ноторично не доцінювали важливого для Франції моменту, а саме — особистого контакту, на якому втримувалися обидва сектори нашого життя до — і під час війни. І що найважливіше — нові люди, обтяжені своїми родинами, дедалі настирливіше покидали принцип добровільної жертвенности і високої організаційної моралі та домагалися заробіткового прирівнання працівників редакції і друкарської адміністрації до французьких тарифів, що виходило за фінансові спроможності друкарні й викликало персональні тертя і непорозуміння та все більше послаблювало взаємодовір'я і фамілійну атмосферу.

Крім конфліктів персональної натури, що впливали з персональних масштабів організаційної заангажованості, були розбіжності принципового політичного характеру. До

таких належало діаметрально відмінне трактування новоствореної Української Національної Ради й реорганізованого уряду УНР, розбіжні оцінки процесу розбиття ОУН і трактування бандерівської лінії та цілий ряд суперечних повоєнних питань українського життя.

Повоєнна Європа знайшлася в процесі економічної й політичної перебудови — ми опинилися в процесі перебудови нашого життя, критичної переоцінки його довоєнних і воєнних основ і шукання нових критеріїв для ставлення визвольної акції у повоєнній дійсності. Йшлося про кардинальне питання нашої визвольної політики: виключна орієнтація на власні сили чи включення визвольної проблеми в повоєнний уклад політичних сил. Для Бойків — на основі багатого досвіду празького, женеvського і паризького періодів — не було сумнівів щодо сильнішого включення української визвольної проблеми в її міжнародне докiлля. Тому він домагався опрацювання конкретнішої визвольної концепції і тому провадив розмови на тему реалізації цієї ідеї з такими компетентними особами як Євген Онацький і Олександр Шульгин, вважаючи, що це не під силу відповідальному за зовнішній сектор ПУН, інж. Д. Андрієвському. Нові люди — в більшості молодші — не доцінювали зовнішньо-політичної обстановки, переоцінювали ролі Андрієвського і проповідували стару концепцію з деякими доповненнями. І в тій ділянці була додаткова причина для поглиблення розходжень між Бойківом і новими людьми.

Як бачимо — зміна генерацій і омолодження провідного активу ОУН далеко не завжди проходили безконфліктно. Однак воно не виливалося в довготривалу боротьбу поглядів і переконань. Не вилилося тому, що О. Бойків, наближаючись до пенсійного віку, вважав процес зміни генерацій за природне явище й добровільно звільнив авансцену. При цьому він не скривав свого розчарування не завжди приємним способом трактування його особи. В одному з листів з 1966 року він писав: «Я тут (в друкарні) зай-

ва і небажана людина. Є молоді люди, які впевнені, що все ліпше знають і вміють, то ж хай роблять».

Зокрема загострилася ситуація після смерти полк. А. Мельника. За свого життя полк. Мельник своїм авторитетом згладжував організаційні конфлікти і особисті антипатії, після його смерти почалася відкрита боротьба за впливи і функції. Виявилось, що люди, які прийшли на місце полк. А. Мельника, не диспонували тою моральною силою і авторитетом, щоб втихомирювати поверхню організаційного життя, а навпаки — деякими своїми потягненнями вони сприяли творенню незадоволених конспірантів, що подавалися у пасивний спротив або в явне критикування позицій ПУН. Вони немов підтверджували неписаний закон еміграційного життя, що поважні справи чомусь очолюють не конче найповажніші люди.

До цих внутрішніх конфліктів по смерті полк. А. Мельника О. Бойків не займав становища і тримався осторонь, хоча одна з таких камариль — буковинсько-волинська — перебувала на рю ді Сабо і Бойків мав не одну причину включитися в акцію проти неї. Але О. Бойків того не зробив. Він тримався погляду, що він не прибув до Франції для того, щоб закуповувати замки над Луарою і не для того, щоби робити на спині Організації особисту кар'єру. Мірилом для його організаційної активності був всенаціональний фронт і добро Організації. Бойків не вважав, що своєю участю у відкритих чи закулісних акціях він спричиняється до посилення позицій ОУН. Він вважав, що жодна суспільна формація не зникає раніше, ніж розвинуться скриті в ній нові творчі сили. Бойків, не впадаючи в сантиментально-політичний транс, вважав, що ОУН, не зважаючи на важкі удари під час другої світової війни — останнього слова ще не сказала.

Сьогодні не можемо ще судити, чи цей погляд О. Бойківа був виправданий. В кожному разі він його мав...

Повноцінне життя буває коротке. Життя О. Бойківа було виповнене й коли він відходив з активних позицій з

задоволенням міг він глядіти на пройдений шлях. Був це типовий шлях того нашого покоління, якому судилося свідомо прожити дві світові війни і брати активну співучасть в процесі політичного вставання свого народу.

Карпати гарантують гуцулам довгий вік. Фронтові окопи, перебування в таборах інтернованих, довгі роки безперебійної праці, німецька тюрма і французький кацет скоротили шлях О. Бойківа. В 1967 р. він пише в одному із своїх листів:

«Помимо німецької в'язниці міг би ще дихати, якби не вчепилась була хвороба моїх ніг — артерит. Недавно пролежав сім тижнів у лічниці... Беру щоденно застрики і масажі, які допомагають стільки як мертвому кадило... Колишнє добро вилазить боком...»

Приятелі підтримують на душі:

«Сумно і жалко читати про все, що Ви пишете. Старше покоління наших провідників і діячів не досить, що нагарувалося для нашої справи все своє життя, не жаліючи ні самих себе, ні своїх родин, та ще й тепер мусить двигати тягар, бо нема зміни».

В 1968 р. мандрівки О. Бойкова «рідним» Парижем, де він прожив майже половину свого життя, скорочуються. Йому без палички вже важко ходити. Його незмінний шлях між приватним помешканням і друкарнею на рю дю Сабо відносно короткий. В 1967-1968 роках він проходить той шлях двічі на тиждень: на початку тижня по передплачену київську періодику, вкінці тижня, щоби здати до друку огляд для постійної рубрики в «Українському Слові» «З рідних земель».

В серпні 1968 здоровельний стан Бойківа погіршується настільки, що дружина перевозить його до шпиталю. У старій французькій лічниці з минулого століття з десятками пацієнтів в одній залі Бойків перебуває кілька тижнів. 29 вересня 1968 він відходить у засвіти. 4 жовтня похоронено його на паризькому цвинтарі Пантен.

Похоронні розмови про оцінку ролі Олександра Бойківа в українському житті Франції не закінчилися і досі. Наскільки суперечною є характеристика його особи, настільки явно позитивною є оцінка ролі О. Бойківа для українського громадського життя над Сеною. Як невтомного суспільного діяча без поз і великих слів, як людину без їдкої злоби і як людину без самолюбства партійних генералів його цінили і акцептували навіть найбільші супротивники. І що важливе — була це людина діл, а не слів...

Характеристика О. Бойківа, як можна судити з приватних листів його ближчих співробітників до нього і про нього, — природньо різна. Для тих, що належали до кола його найближчих співробітників, він був людиною прямолинійною і отвертою, яка при з'ясуванні свого становища не визнавала дипломатичних ходів; людиною твердого характеру і великої ідейности, людиною, яка, визначивши свою мету чи утотожнюючись з цілями і прямуюваннями організації (УВО, ОУН, УНС) не знала манівців, але водночас людиною холодної ввічливости, яка не легко знаходить справжніх друзів. Від багатьох його співробітників ми чули слова, сповнені поваги і відчуття авторитету, а навіть відданості, але без внутрішнього тепла, що визначає ступінь людської прив'язаності, без емоціональності, що ще більш спаює організаційну приналежність.

Для віддалених співробітників, О. Бойків був «шорстким, негнучким, надто принциповим і непримиримим». Для українських супротивників він був «людиною, з якою договоритись неможливо.»

У сумі — Бойків був громадським і політичним діячем, що сходив з обраного шляху тільки у виїмкових випадках, але людиною — глибоко релігійною, чесною і дисциплінованою. Ці риси особистості О. Бойківа, що визначали певну резерву у відношенні до людей, його гордість визначали тип ідейного працівника, з яким можна було іти на все, але важко було душевно зогрітися. Холоднокрровна стриманість і вроджена гуцульська аристократичність витво-

рювали з першої зустрічі з ним атмосферу довір'я, але не людської теплоти. До цього приєднався момент психологічної натури. Його особа випромінювала повагу і авторитет, але не обов'язково викликала захоплення. Деяке застереження викликав у співбесідника його сарказм, за яким скривалася певна доля резигнації.

Досі О. Бойків не знайшов свого увіковічення в «Енциклопедії українознавства» НТШ. Однак є щось більше, як мертве друковане слово, — а це живий і незатертий спомин, що тримається в генераціях, і живе діло, що освічуватиме прізвище свого ініціатора в майбутньому. Олександр Бойків має три незатерті свідчення свого діла: як приклад громадської організації — традиції Українського Народного Союзу, і як незнищимі пам'ятники для майбутнього — Першу Українську Друкарню у Франції та тижневик «Українське Слово».

*Надія Бойків-Загорська на могилі св. п. свого чоловіка
О. Бойківа*

КОМАНДИР — ДЕРЖАВНИЙ МУЖ — ТВОРЕЦЬ ОРГАНІЗОВАНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Охопити понад двадцять років (1917-1938) збройної, революційної і державно-політичної боротьби та організаційної праці полковника Євгена Коновальця — це завдання, що переходить вимір однієї статті. Одне, на що вже спробаються сучасники, — це одностайно ствердити, що полковник Євген Коновалець був у нашу добу виїмковою людиною. Ця виїмковість його не тільки в діях, але й у його відчутті, розумінні, наставленні, в його вірі, національно-духовій силі, вогненно-творчому ідеалізмі.

Завдяки всім цим факторам, український нарід, за період 20 років бойових, революційних і політичних дій Коновальця, двигнувся на вищий рівень державної свідомості й державної зрілості. З хаосу революційних і пореволюційних нуртувань, орієнтацій та різних кличів полковник Євген Коновалець вивів український нарід, скристалізував його «вірую» і підняв до найвищих висот ідеал Самостійної Соборної Української Держави. Що воно насправді так було, саме ми й хочемо довести це тут переконливо фактами й авторитетними свідченнями, яких не можна піддати ні сумнівам, ні запереченню і на канві яких рельєфно виступає постать полк. Євгена Коновальця, як державного мужа, військовика, революціонера. Коли нині мільйони й мільйони українців так відчують, розуміють й діяти намагаються, як там, на рідних землях, так і на еміграції, це значить, що полковник Євген Коновалець не

тільки вказав той єдиний шлях, який має довести український нарід до обнови його державної самостійности, але й самий повсякчасно тим єдиним шляхом прямував, весь нарід на той шлях спрямовував і на тому шляху національному ідеалові своє життя в жертву приніс.

Кожний поневолений нарід у змаганні за скинення ворожого ярма мусить своїй ідеї визволення віддати перше місце. Вона стає домінантою його збірного життя, імперативно наказує національній збірності спрямувати всі свої сили на скинення кайданів неволі; вона і тільки вона, як ніяка інша ідея, зликовує внутрішньо нарід, робить з нього одну, ніякою зовнішньою силою нерозривну органічну одиницю.

Революція 1917 року в московській імперії створила українському народові **є д и н у**, бо в усій його історії небувало, нагоду взяти до своїх рук кермування власним життям на своїй території, встановлюючи своє владне, ні від кого незалежне право. Так розумів це полковник Євген Коновалець в російському таборі полонених, як тільки до нього дійшла вістка про початок революції. З того ж моменту в його відчутті, в його уяві постає ясний образ: **національна революція в Україні!** І це в чужому краї, на віддалі більш, як 1000 кілометрів від центру — Києва. Він утікає з табору полонених, з воєнної неволі й спішить туди, де запалали перші вогні української революції. Його революційно-творчий гін перемагає всі труднощі, всі небезпеки, велику віддаль. Але в Києві провідники української революції не так думають, не так розуміють революцію, не такі цілі їй і собі ставлять.

Це правда, що дореволюційна московська неволя була надзвичайно важка, але також правдою є і завжди буде, що ніколи ще ніякий нарід не мав у неволі свободи, щоб себе всебічно підготувати до своєї національної революції. Національна революція завжди започатковується мінімальними силами і не завжди серед таких зовнішньо сприятливих обставин, як започаткувалась українська.

Коли Українська Центральна Рада проголошувала своїм Першим Універсалом, що — **«однині будемо самі творити своє життя!...»**, то це була вимога народніх мас, що запалали вогнем національної революції. Це не була пуста, декларативна фраза, спрямована на залякування Москви. Це правда, що український нарід в моменті започаткування революції не мав ні великої національної свідомости, ні потрібної державної зрілости, а помимо тих недостач він запалав таким сильним національним вогнем, що все вороже на його землі, будоване сотнями років, повернулось миттю в загальне румовище. Та біда в тому, що тодішні українські провідники, замість бачити перед собою мету національної революції, бачили передусім всілякі недоліки українського народу.

«Школи для української людности були тільки з російською мовою. Вся маса інтелігенції: урядовці, вчителі, лікарі, адвокати і т. п. складалися переважно з росіян, жидів та помосковцених «малоросів». Торгівля і промисел були в неукраїнських руках. До цього слід додати, що й грамотність на Україні була нижча, як в «корінній» Росії (напр., за переписом 1897 р. по цілій європейській Росії, в тім числі й на Україні, було грамотних лише 21%...*)

Очевидно, що з таким багажем думок не можна бути ані революціонером, ані провідником в часи революції. Хіба москалі, які зчиняли революцію в Росії, хіба декілька місяців пізніше Ленін, перехоплюючи владу в Росії, підраховували насамперед відсотки грамотних і неграмотних, хіба Ленін не знав, що вся бюрократія, всі промисловці і т. д., весь старшинський корпус і величезна більшість московської армії були проти большевизму? Це не значить, що тільки в москалів були такі здібні люди, які в часи революції не рахували відсотків, не брали до уваги склад населення по містах та його наставлення. Були такі здібні люди і в українському народі, та, на жаль, український революційний провід прямував іншим шляхом, погамовуючи розвиток української революції, чим і сприяв московській

*) І. Мазепа: «Україна в огні й бурі революції» ч. I

революції підміняти в Україні національний зміст соціальним, а далі — сплугавити українську національну революцію, як **контрреволюцію**.

Коли до уряду в 1917 році зголошувались на працю свідомі українці, коли зукраїнізовані полки намагались надати українській революції національного змісту, Українська Центральна Рада їх на працю не приймала, їхній національний зміст відкидала. **Ще у вересні 1917 року Військовий Секретаріат Української Центральної Ради рішуче заборонив зукраїнізованим полкам приймати в свій склад колишніх воєнопонених галичан.** *) Ця заборона спонукала полковника Євгена Коновальця до реакції, до настирливої вимоги права на військову формуцію галичан. На прилюдному мітингу в Києві він виступає в той час з промовою, домагаючись від Української Центральної Ради дозволу на таку формуцію. І щойно в половині листопада 1917 року він одержує дозвіл на формування першого куреня Січових Стрільців. А сталося це тоді, коли «вже почалися безчинства на вулицях самої столиці. Відбувалися тисячні мітинги, на яких промовці закликали до перевороту проти Української Центральної Ради за всеросійську одностайну владу.» **)

Як можна розгортати українську національну революцію без активної участі в ній українських народніх мас і як можна обороняти здобутки тої революції без української національної збройної сили? А Українська Центральна Рада не змогла дати двомільйонів зукраїнізованій масі вояків українську національну душу. І діялось це в тому часі, коли вона мала на очах приклад, який мусів її переконати й стимулювати, — Чеський Легіон. Ба, більше, уряд Української Центральної Ради укладав договір про цей Чеський Легіон з головою Чехословацької Ради проф. Масариком. І от Чеський Легіон є запереченням усіх тверджень укра-

*) «Золоті Ворота — Історія Січових Стрільців».

**) «Золоті Ворота — Історія Січових Стрільців».

їнських політиків і діячів тодішньої доби. Сповнений національною ідеєю, цей Легіон з-під Зборова, де стояв на фронті проти німців і австрійців, пройшов з боями аж до Владивостоку. Большевицька пропаганда його не розложила, большевицькі війська його не перемогли й не знищили. Він не став на службу «світової революції», як це робили спантеличені мадари, хорвати чи лотиші.

Такого національного ідеалу не мала двомільйонова зукраїнізована армія. Вона хотіла мати цей ідеал, старшини її робили в цьому напрямку всі зусилля; на жаль, Українська Центральна Рада не надхнула цю армію українською державною ідеєю.

Зрозуміло, що наділення полк. Євгена Коновальця дозволом творити військову формацію, було для нього здобутком виїмкового значення. Створити національно сильну частину в столиці України — це значило уможливити й посилити унапрявлення української національної революції. Тому від команданта починаючи, всі старшини працювали день і ніч насамперед над національно-духовим озброєнням Січового Стрілецтва. Але вже в другій половині січня 1918 року, ледве по двох місяцях підготовки, треба було виступати в обороні столиці й самостійної Української Народньої Республіки. Тоді щойно Українська Центральна Рада відчула й зрозуміла, що треба мати своє національне військо. І ось розгорнулися перші бої в Києві з большевицькими повстанцями:

«Перша сотня Січових Стрільців під команду Романа Сушка мусіла й успіла роззброїти український піший полк ім. Наливайка, що складався з 1400 озброєних вояків і готовився напасти на Українську Центральну Раду в Києві...

«Прибувши в казарму, командир Січового Стрілецтва негайно скликав старшин, у кількох словах з'ясував військову й політичну ситуацію та видав наказ виступити в бій... Поки на подвір'ї казарми збиралося Січове Стрілецтво, командир пішого куреня, Андрій Мельник виготовлював оперативний наказ... В год. 2.45 хв. пополудні вхідова брама в казармі відчинилася, на ній станув грузовик із скорострілом і отворив вогонь по большевиках, що залягали від Львівської.»

Оперативний наказ було повністю виконано, завдяки

чому «припинено безпосередній обстріл будинку Центральної Ради...»

«Ось так своїм виступом 29 січня 1918 року у київських боях Січові Стрільці врятували не лише життя членів уряду й Центральної Ради, що все ще радила чи не в повному своєму складі, але й саму тогочасну українську державність. Якраз у тих днях ішли переговори української Мирової Делегації з Центральними Державами в Бересті Литовському. Заглада українського уряду в Києві була б імовірно виключила Україну з ряду міжнародніх чинників на довший час.»*)

В тих завзятих і нерівних боях на вулицях Києва, Січові Стрільці втратили майже половину свого боевого складу, але тут виправдала себе вповні військова дисципліна й велика національна свідомість. В тому ж часі Військовий Секретаріят доставив для оборони Києва всього 478 вояків та старшин, не вчисляючи сюди Січових Стрільців та Лівобережного Коша. Коли большевицьке повстання в Києві зліквідовано, другого дня на лівому березі Дніпра станули вже частини армії Муравйова. Зав'язуються нові, важкі бої. Уряд України одержав телеграму, що в Берестю Литовським Мировою Делегація підписує мир з Центральними Державами, отже столиця України мусить бути в руках українського війська. І її держано, доки Українська Центральна Рада на чолі з проф. Грушевським під охороною Січових Стрільців не покинула її вже під безпосереднім обстрілом полчищ Муравйова.

Який наглий, несподіваний і неочікуваний зворот! Військовий Секретаріят, який ще кілька місяців тому окремим наказом забороняв прийняття галичан до зукраїнізованих полків, тепер завдячував свій рятунок Січовим Стрільцям, єдиній надійній українській формації, що в даний момент станула на висоті свого завдання. Це належно тоді оцінив Військовий Секретаріят і повищив Січове Стрілецтво, як виїмкову військову формацію. «Під час останніх подій Січове Стрілецтво виявило себе вірною під-

*) «Золоті Ворота — Історія Січових Стрільців.»

тримкою уряду і високо боевою та дисциплінованою частиною. Тому уряд рішив вибрати якраз Січових Стрільців як гвардію війська України, залишаючи їх у Києві і йдучи назустріч всім побажанням Січового Стрільцтва в справі його організації». *)

**

Від започаткування революції менше, як за рік обновились по сотнях років неволі самостійна Українська держава, підписала мир з чужинними державами, була визнана ними як суверенна держава українського народу, зовнішня війна була припинена. З цього моменту починається другий період, в якому уряд України повинен був налагодити весь державний апарат, зорганізувати нову українську армію, при допомозі якої міг утримувати внутрішній лад і забезпечити державу перед зовнішніми ворогами. Ґрунтовній аналізі мусіли бути піддані всі помилки попереднього періоду. Це був час, коли роздвоєну українську революцію можна було знову сполучити, надаючи примату національній ідеї. Адже вже безпосередньо по проголошенні Першого Універсалу скрізь у селах і містах України весь нарід стихійно відмовився визнавати надалі московський уряд і вважав для себе єдиним правним і законним урядом Українську Центральну Раду. На жаль, уряд України продовжував ту саму політику, яка призвела до приходу большевиків в Україну, до демобілізації двомільйонної української армії, до упадку столиці. А така політика швидко довела до гетьманського перевороту. Про це пише полк. Євген Коновалець:

«...Ми пізнали настрої пануючі в німецькому командуванні. бачили їхнє відношення до питання творення правильної української армії (у справі якої, до речі кажучи, українське військове міністерство не робило ніяких поважних заходів) й знали про зростаюче обурення німців політикою Української Центральної Ради. Ми бачили, що при продовжуванні тієї політики конфлікт є неминучий, хоч і не уявляли собі ще, в які форми

*) «Золоті Ворота — Історія Січових Стрільців.»

вкінці він вильтється. Розмови на цю тему велись у тісному колі Стрілецької Ради й поза неї не виходили. На два тижні перед гетьманським переворотом ми дізнались про намір німців форсувати Павла Скоропадського на гетьмана України та розв'язати Центральну Раду. Я поінформував тоді про це негайно членів Центральної Ради Лизанівського, Чечеля та Шрага, соціал-революціонерів, що одні з усіх політичних партій старалися тримати зв'язок з нашою військовою організацією... В кілька днів пізніше не діждавшись відповіді, я пішов до проф. Грушевського, якому передав ті самі відомості. На це запевнив мене проф. Грушевський, що нам нічого лякатися, що він сам навідувався у німецькому командуванні й **говорив** з представником німецького командування полк. Штольценбергом, та що він має певні відомості, що Центральній Раді рішуче нічого не грозить. **Лише ця виразна й категорична заява** голови Центральної Ради була причиною, що напад німців на будинок Центральної Ради (28. квітня) заскочив нас неприготованими...*)

І знову падає важкий удар на Січове Стрілецтво. З поворотом до Києва полк. Євген Коновалець та всі старшини Січових Стрільців прийняли на себе з повною відповідальністю нові обов'язки: бути в столиці України репрезентантом української збройної сили, яка відповідає за лад та мир у столиці, яка зобов'язує всіх громадян до підлягання законам держави і яка стає прикладом для всіх тих військовиків, що заходяться організувати нові частини. В такій відповідальній та гарячковій безупинній праці проминає ледве два місяці.

Гетьманський переворот був важким ударом по молодій самостійній Українській Державі, яку при допомозі чужої сили звільнено від большевицької окупації не для переворотів, а для закріплення й розбудови всіх ділянок національно-державного життя.

«...Я найшов проф. Грушевського й прем'єра Голубовича, — пише полк. Євген Коновалець, — крайньо пригнобленими та дезорієнтованими. На питання, що робити нам, військовій сторожі Центральної Ради, і що робитиме уряд — я не одержав ніякої ясної відповіді... Розвиток дальших

*) Євген Коновалець: «Причинки до історії української революції», Прага, 1929.

подій відомий: перехід Січових Стрільців з Терещенківських касарень до Львівських — посередині наших Стрільців проф. Грушевський з родиною, атентат на проф. Грушевського, гостра блокада німцями наших касарень, а згодом роззброєння Січових Стрільців... *)

Так ось продовж дня-двох знищені були великі успіхи наполегливої праці Січових Стрільців. Але рішення полк. Євгена Коновальця в той момент державного перевороту було єдине, виїмкове і непомильне. Перший президент самостійної Української Народної Республіки не міг бути покинутий на ганьбу й потоптання чи навіть убитий ворожою московською рукою. Так, полк. Євген Коновалець мав ту національну завзятість і особисту відвагу, щоб у тому моменті відмовитися визнати насильство, як нову українську дійсність, що виникла не з волі українського народу.

**

Не без трудів і важких перешкод відбулась обнова організації Січових Стрільців. Московські єдиноділимці дуже добре розуміли, що Січове Стрілецтво стане знову на перешкоді їхнім плянам — знищення державної самостійності України. Тому, коли, врешті, одержано дозвіл на обнову формації Січових Стрільців, реакція москалів при допомозі німців наступила дуже швидко:

«Московська провокація пішла аж так далеко, що під її впливом німці заарештували були в Києві командира Січового Стрілецтва, полк. Є. Коновальця.» **)

Ось таким рішучим, брутальним ударом хотіли москалі унеможливити фактично обнову Січових Стрільців. І знову аж надто короткий час відбувалось те формування, бо «щойно при кінці вересня 1918 року могла початися справжня військова праця в білоцерківському Січовім Стрілецтві...», ***) а вже в половині листопада треба було виступати збройно в обороні державної самостійності України.

*) Є. Коновалець: «Причинки до історії української революції», ції», Прага, 1929.

***) «Золоті Ворота — Історія Січових Стрільців».

***) Там же.

Повстання почалося серед надзвичайно несприятливих внутрішніх політичних, національних, господарських та комунікаційних обставин. Вистачить вказати, що залізничі шляхи були в руках німецького війська, а міста в руках московських «добровольців». Одначе ще раз перемогу здобула українська державна ідея, самостійність Української Держави знов урятовано. Бій під Мотовилівкою могли виграти тільки Січові Стрільці, сповнені ідеалом самостійної України, злітовані залізною дисципліною, яка не довподоби була навіть деяким українським генералам, що вважали їх «пересмниками сліпої, німецької дисципліни». *)

Вже при зайнятті Києва військом самостійної Української Народньої Республіки, найкраще виявилось, що треба було якомога швидше позбутися зо столиці дивізій із «демократично-революційною дисципліною», бо правдиво оцінив їх один із генералів: «бувають такі переможці, що подобають на переможених».

В тому ж часі, як це переконливо доводять чисельні спомини українських державних мужів, політиків, військовиків, єдиний полк. Євген Коновалець та його Стрільцька Рада виявили найбільше державної мудрости. Коли Директорія підняла постання проти гетьмана не тільки в протест його акту федерації з Москвою, то Січові Стрільці підняли повстання виключно для привернення державної самостійности Україні. Тому то й після перемоги під Мотовилівкою полк. Євген Коновалець їде до гетьмана з вимогою відкликати той акт, встановити поновно суверенність і залишатися надалі володарем України. Якраз в цей короткий проміжок часу виявилась вся трагедія самостійної України. Володар її — гетьман Павло Скоропадський в'яжеться з москалями правого напрямку, захисниками єдиної неділимой Росії, а голова Директорії Володимир Винниченко з москалями лівого напрямку, носіями того ж московського імперіялізму та світової революції.

*) Генерал Всеволод Петрів: «Спомини», В-во «Червона Калина», Львів, 1930.

Гетьман відмовився скасувати акт федерації, а большевики, не чекаючи кінця протигетьманського повстання, негайно поновили свій військовий похід в Україну. «Ще Директорія не приїхала до столиці України, як на Лівобережжі Головний Революційний Комітет українських лівих есерів розпочав організацію повстання проти Директорії, будучи в постійному зв'язку з московськими большевиками». *)

Полковник Євген Коновалець був певний, що по приїзді Директорії до Києва, він, як її дотогочасний заступник на терені Києва та командир Осадного Корпусу Січових Стрільців, зможе домогтися у членів Директорії, щоб вони поновно надали національного змісту українській революції. Ця певність полк. Є. Коновальця не виправдалася. Пропозиція з-поза кругів Січового Стрілецтва, щоб С. Петлюра обняв пост диктатора, не була прийнята, як і не прийнятою залишилась пропозиція створення «тріумвірату»: Симон Петлюра, полк. Євген Коновалець і полк. Андрій Мельник. Доконувати ще одного державного перевороту ні полк. Євген Коновалець, ні Стрілецька Рада не хотіли, хоч до такого перевороту накликали Микола Міхновський, Дмитро Донцов, Б. Шемет та багато інших.

Та чи було можливо в тодішній час повернути українську революцію в національне річище?

«З великим напруженням своїх сил українські політичні партії спромоглися на значний вплив на українські маси лише в першу добу революції, в добу загальних маніфестацій та деклярацій волі політичної й національної. А коли через деякий час прийшло до збройної боротьби за волю України, коли революція висунула на денний порядок величезні завдання організаційного характеру, «селянська» Україна, з чужим, неукраїнським містом, не спромоглася на переможний опір своїм ворогам...» **)

Це твердження тільки частинно правдиве, а саме: в перший період революції українські маси йшли беззасте-

*) І. Мазепа: «Україна в огні й бурі революції», ч. II.

**) Там же.

режно за Українською Центральною Радою і до цього більше зусиль доложили всі українські патріоти, а зокрема ті, які не належали до ніяких політичних партій. Тоді Українська Центральна Рада була з волі народу справжнім репрезентантом народу, а не партій. Щойно в дальшому періоді, коли партії зайняли для себе виключне місце в кермуванні Україною, коли національну революцію почали підмінювати соціалістичними програмами, це довело до дезорієнтації українських народніх мас, до відштовхнення від національно-державної праці тисяч і тисяч українських патріотів, в той період українські політичні партії брали до уваги тільки «трудова частку» українського народу. Щойно 12. серпня 1919 року в проклямації уряду згадується весь народ і до всього народу уряд звертається:

«Для відбудування Української Республіки, для забезпечення ладу й спокою, якого так жадають всі громадяни нашої землі, Правительство повинно опертися на весь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогі здобутки української революції і незалежність нашої Республіки...» *)

І навіть тоді ця декларація уряду УНР була вимушена правими політичними угрупованнями та галицькими політиками. Насправді ж уряд продовжував свою соціалістичну політику, кермовану виключно лівими соціалістами, що заходились творити «трудові ради».

**

Почалась нова війна між Україною й Москвою, але серед яких важких внутрішніх і зовнішніх обставин! «Бачачи безвартність розложених військ Директорії, зібраних під час протигетьманського повстання, командування Осадного Корпусу Січових Стрільців рішило зужити всі свої сили не на опанування різних Дніпровських Дивізій чи Хвастівських Куренів, а на формування цілком нових

*) І. Мазепа: «Україна в огні й бурі революції», ч. II. (Підкр. мое — О. Б.)

військ, що їх вишколювали й виховували стрілецькі старшини довший час» *)

А тим часом із півночі і сходу наспівали до Осадного Корпусу домагання надсилати військові посилення.

«Розпучливого домагання отамана Петра Болбочана, щоб із Києва прислати йому кілька міцних полків, не можна було задовольнити... На виручку йому Дивізія Січових Стрільців почала наспіх організувати Ударну Групу Січових Стрільців під командуванням Романа Сушка... Не помагає відбиття Ударною Групою Січових Стрільців Гадяча та Ромен від большевиків, бо її загрожує із-заду отаман Хименко, що під впливом лівих українських кол перехилився зі своїм полком на бік большевиків, і то якраз в тому часі, коли Ударна Група Січових Стрільців залишилась уже єдиним оборонцем цілого Лівобережжя. Під Гребінкою Ударна Група Січових Стрільців добула останню велику перемогу, на жаль, у братовбивчому бою з полком от. Хименка, до якого приєдналася ще залога Переяслава... На самому побойовищі поверх 250 убитих, поверх 400 важко ранених, знайдених у поближких селах. Січові Стрільці взяли в полон понад 500 ворохобників. Щойно після бою під Гребінкою виявилася вся його трагедія. Ось із півночі натискають чужинецькі ворожі війська на Україну, а поле густо вкривається трупом синів української землі, що повстали на допомогу чужинецькій силі проти своєї таки державности. А скільки одчайдушної, впертої української хоробрости намарно в тому бою витрачено з обох сторін!

«Такі трагедії йшли в тому часі скрізь по всій Україні. І так, саме в той час, коли проголошено «вічну» злуку західніх українських земель з Українською Народною Республікою, 22. січня 1919 року, з Києва вирушав сотник Осип Думін із двома сотнями І. пішого полку Січових Стрільців при двох легких батареях 8 гармат і дивізіоні кінноти Січових Стрільців та Лубенців обеззброїти район Трипілля на Київщині, де отаман Зелений готував зо своїми Дніпровцями повстання проти Директорії.

«Поки Осип Думін обеззброював Трипільщину, північного фронту на Чернігівщині наче б то не стало... Серед таких загальних настроїв довелось кинути в бій Дивізію Січових Стрільців. На ній лежав обов'язок берегти саму столицю перед большевицьким переворотом, і тому вона дотепер не могла бути вжита в цілості на фронті, а була кидана туди частинами...» **)

В цьому періоді війни проти Москви виявилось, що не все те військо боєздатне, що носить на плечах рушніці.

*) «Золоті Ворота — Історія Січових Стрільців».

***) «Золоті Ворота — Історія Січових Стрільців».

Для успішности в бою треба в першу чергу національно-духової зброї, якої, на жаль, українській армії і Директорія не дала. Навпаки, вона тільки допомагала повстанню різних отаманів. «Армія Директорії продовжувала розкладатися не днями, а годинами.» *) А тому й Корпусові Січових Стрільців треба було безнастанно зводити важкі бої на фронті з большевицькими військами аж до місяця грудня 1919 року, коли змінено спосіб фронтової війни на партизанський.

Що ж уявляв собою Корпус Січових Стрільців, як бойова одиниця? — 6 піших полків по 1500 боеків і 500 воєнків допоміжної служби; 20 батарей із загальною кількістю 76 гармат, з'єднаних в Гарматну Бригаду; Відділ панцерних авт, Відділ протилетунських гармат, Відділи скорострільів, Дивізіон кінноти, Інженерно-будівельна сотня, Кіш Корпусу Січових Стрільців, Кіш Гарматної Бригади цього ж Корпусу, Відділ постачання, Інтендентура Корпусу.

**

Коли отамани Волох, Божко та Данченко затіяли 3. грудня 1919 року авантуру й проголосили в Любарі **радянську владу**, захопивши частину державної скарбниці, посталала небезпека, що в їхніх руках можуть опинитися і Головний Отаман, і всі члени уряду УНР. Як в попередніх таких трагічних обставинах, так і тепер єдиною надією були Січові Стрільці. **«Щоб уникнути нових «несподіванок», Петлюра, Василь Тютюнник з своїм штабом і уряд негайно виїхали до сусіднього містечка Нова Чорторія, де стояли Січові Стрільці.» **)**

Такий був трагічний спад із найвищих висот. Полковникові Євгенові Коновальцеві продовж двох років війни доводилось не раз мечем встановлювати чи привертати у дійсність державну самостійність України, за неї безупин-

*) І. Мазепа: «Україна в огні й бурі революції», ч. II.

***) І. Мазепа: «Україна в огні й бурі революції», ч. II.

но боротись проти зовнішніх ворогів і в останній момент катастрофи рятувати голову Директорії, команданта армії й увесь уряд від ганьби й мук, що самі ж таки українські отамани могли їм завдати. Та помимо тієї катастрофи полк. Євген Коновалець не припиняв діяти в тому ж самому напрямку, для тої самої ідеї. Розрив між обома частинами України та взаємна гризня між обома урядами викликали в нього рішучий протест та завзяту боротьбу.

«Різке становище урядових кіл Української Народньої Республіки, що самі почали вже після довшеного факту, на мою думку — зовсім непотрібно, роздувати шкідливе значення переходу Галицької Армії до Денікіна, не могло причинитися до заспокоєння. Катастрофальне положення, в якому опинилася територія України, що стала для ворогів українського народу ареною боїв, лише сприяло кличеві: «в усьому винні галичани — зрадники українського народу». У категорію ж «зрадників» попали не тільки члени Галицької Армії, але взагалі всі уродженці Галичини, хоч у договорі Денікіна з Галицькою Армією виразно говорилося, що Корпус Січових Стрільців (у договорі його названо «Коновальця») не вважається складовою частиною Галицької Армії...

«Діяльність мою і моїх товаришів оплутано такою сіткою нісенітниць і провокацій, що в сторонніх людей мусіло дійсно зродитися підозріння, коли не тверде пересвідчення, що я й мої товариші якісь «агенти». Наслідком такої атмосфери, що утворилася кампанією галицького уряду, був приїзд із Чехословаччини одного старшини з дорученням і пляном позбавити мене життя». *)

Чи можуть бути кращі, могутніші докази отої надприродної віри, якою був сповнений полковник Євген Коновалець, який і після тих важких трагедій, розпачливих ситуацій, безконечних актів анархії, отого правого й лівого москвофільства, що так руйнуюче в часі будови Української Держави, в часі української національної революції себе виявляли й виявили, — не заламався, у безнастанних важких боях з ворогом ні фізично, ні духово не вичерпався, а все нові пляни укладав, нові сили організував для продовжування збройної боротьби!

*) Євген Коновалець: «Причинки до історії української революції», Прага, 1929.

Коли акція Стрілецької Ради для формування нових чи перекинення наявних українських військових частин з центральної Європи на українські землі для продовження війни проти Москви не дала бажаних успіхів, не так наслідком спротиву през. Петрушевича, що тримав цупко у своїх руках Українську Бригаду в Німецькім Ябліннім, як впливу й спротиву різних чужинних чинників цієї акції, полк. Є. Коновалець рішає 1921 р. повертатись до краю, куди його настирливо покликають. З його бо доручення та за його вказівками наслідком останніх постанов Стрілецької Ради у Празі починає ставити свої перші організаційні кроки Українська Військова Організація. Хоча й деякі старшини Української Галицької Армії мали таке саме бажання, ставили перед собою такі самі завдання, а все ж таки вважали, що єдиний полк. Євген Коновалець є тою особистістю, що поєднує в собі великі бойові, організаційні та політичні здібності, без застосування яких годі надіятися на повний успіх нової бойової організації. Його ім'я було знане в усій Україні й очолення ним Української Військової Організації заповнювало соборність дії, як на Західніх, так і на Східніх Землях України.

Нині, по десятках років, з перспективи, так скажу, віку вже другого покоління, воно може видаватися чимсь надзвичайно легким, самозрозумілим. Нова організація — УВО — мала завданням не тільки об'єднати всі ті розгублені й розпорошені сили, а й застосувати нові методи та засоби боротьби з окупантами. Не так думали деякі старшини Української Дієвої Армії, не так думав отаман Юрко Тютюнник, командант Другого Зимового Походу. «Я ставився до того походу з самого початку дуже критично — пише полк. Є. Коновалець. Після того походу полк. Роман Сушко і полк. Юрій Отмарштайн «склали звіт перед своїми товаришами із Стрілецької Ради, з якого виходило, що всяка дальша збройна інтервенція з чужини була, на їх погляд, недоцільною і шкідливою, бо така інтервенція наражувала не тільки самих активних учасників на стра-

шенну небезпеку, але не приносила ніякої реальної користі українському населенню... Звіт полк. Ю. Отмарштайна ще більше зміцнив нас у переконанні, що думку військової інтервенції з-за кордону треба раз назавсігди відкинути. Цього погляду я тримаюсь і тепер.» *)

Отже концепція полк. Є. Коновальця про потребу створення Української Військової Організації була на той час єдино правильна. Хоча вороги перебували на українських землях, хоча український нарід був вороже наставлений до окупантів, хоча окупанти були в цілковитій меншості, хоча ніякого тривалого їхнього адміністраційного ладу ще не було зорганізовано, проте вони розпоряджали військовими силами, з якими в одвертх боях могли мірятися тільки регулярні українські частини, а не повстанці. Тим самим і на лихому місці й у лихій ситуації вороги мали той єдиний шанс, бо розпоряджали своїми зорганізованими та здисциплінованими арміями.

Ні людей, ні засобів для створення Української Військової Організації не бракувало, а полем її дій стали майже всі землі України. Насамперед основниками УВО стали товариші зброї полк. Є. Коновальця, себто старшини Корпусу Січових Стрільців: полк. А. Мельник, полк. Р. Сушко, полк. І. Чмола, підполк. Ю. Отмарштайн, сот. В. Кучабський, сот. І. Андрух, сот. М. Матчак, сот. Я. Чиж, сот. І. Юріїв, сот. Д. Герчанівський і багато інших. «Тодішні видатки покривала УВО з засобів, що їх вивезли Січові Стрільці з України, далі з пожертв заокеанської еміграції, присланих д-ром М. Цеглинським і М. Репенем від Федерації Українців у З.Д.А. і від організованих Степаном Матчаком Українських Бойових Комітетів (УБК), а вкінці з фонду у висоті 100.000 корон, що їх дав у 1920 р. уряд УНР на формування українського війська.» **) Побіч цих засобів, як подає д-р Любомир Макарушка, оподатковувано за поперед-

*) Євген Коновалець: «Причинки до історії української революції», Прага, 1929.

**) В. Мартинець: «Від УВО до ОУН».

ньою добровільною згодою українських студентів у Чехословаччині, які користувалися там стипендіями чеського міністерства освіти. Таке оподаткування давало продовж довгих років «75 тисяч чеських корон місячно, що їх пересилалося на потреби УВО до банку у Львові. Це було приблизно 2.000 американських доларів місячно у тодішній вартості долара». Крім цього, зброї та воєнного різноманітного матеріялу також не бракувало, бо Україна була продовж років тим простором на Сході Європи, де відбувалися воєнні дії». «Ми мали доволі вибухових матеріялів, зокрема мін, з фортів перемиської твердині. Це були готові міни, до яких треба було тільки заложити гніт.*)

На зовнішні дії Української Військової Організації не довелось довго чекати. Вони виявлялись передусім на таких об'єктах, як станиці жандармерії та поліції, різні військові склади, залізничні мости, рейки, телефонічні та телеграфічні споруди, щоб урешті досягнути найвищого вияву — атентату поручника УСС Степана Федака на голову польської держав — маршала Пілсудського.

Наскільки старші віком українські політики сприймали дії УВО як допоміжний засіб для визнання Радою Амбасадорів суверенних прав Східній Галичині, настільки молоде покоління, що організувало цю боротьбу, мало куди ясніші погляди. Коли Митрополит А. Шептицький робив важливі заходи перед урядом ЗДА на користь самостійної України, то найбільш рішучу, неприховану дипломатичними фразами відповідь дав тодішній секретар торгівлі, пізніший президент ЗДА Герберт Гувер:

«Гувер не сказав нічого щодо беззаконства польської влади, лише відразу заявив, що з самої Східньої Галичини було б трудно й нерозумно творити самостійну державу, бо вона ніяк не могла б устоятися. Большевики, твердив Гувер, могли б протягом 24 години стати в Карпатах, до чого аж ніяк не можна допустити. Як могли б галицькі українці, спитав Гувер митрополита, оборонити свою державу перед большевиками? Митрополит відповів, що її повинні б оборонити альянти. На це Гувер ска-

*) Там же.

зав, що альянти і ЗДА пролляли аж надто багато крові у світовій війні та й починати через Галичину нову війну вони ніяк не будуть. Митрополит не відповів на це нічого. Тоді Гувер поставив митрополитові питання, під якою владою воліли б галицькі українці бути: під владою Польщі чи перейти під владу большевиків? У відповідь митрополит сказав, що це означало б те саме, що перейти з однієї тюрми до другої. Я бачив, що на ці слова митрополита на устах Гувера майнула маленька усмішка... Потім звернув митрополит розмову на Велику Україну. Він сказав, що інакше представлялася б справа із Східною Галичиною, якщо б мирова конференція у Версалі була визнала незалежність України та допомогла їй удержатись. Гувер поспитав митрополита, який уряд були б мали альянти визнати на Україні. Митрополит відповів, що уряд Петлюри. Тоді Гувер спитався, скільки території мав Петлюра під своєю владою. Митрополит почав говорити, що за Петлюрою стояв увесь український народ, що Україна мала з усіх боків ворогів... але не встиг ще митрополит докінчити, як Гувер спитав його, скільки гетьманів було на Україні? Очевидно, Гувер мав на думці отаманщину та почав наводити прізвища отаманів. Таких прізвищ він навів три, а саме, Махно, Тютюнник, Апостол і додав — «та багато інших».*)

Більш ворожого ставлення до самостійної України чужому політикові виявити ледве чи можна було. Зрештою, воно виявилось в блокаді самостійної України. Дивуватись треба, як молоде покоління, покоління полк. Є. Ковновальця, що майже до того часу нічого або майже нічого з міжнародною політикою спільного не мало, могло куди ліпше розуміти політичне наставлення західного світу й поставити вимогу опертя на власні сили народу української визвольної боротьби. Бо й справді — 40 мільйоновий український народ був би безсильним, коли б своє визволення узалежнював від чужинних факторів, від чужої сили.

«Вільсонівське плебісцитне право на самовизначення виявило в повній мірі свою практичну незастосовальність, і світ пішов далі своїм шляхом, на якому кожен дороговказ показує одну тільки дорогу: «Право — це сила, і тільки сила...». Методою

*) Стаття о. Петра Понятишина в книзі «Українці у вільному світі», Джерзі Сіті, 1954.

Співрозмовцем з Гувером був Митрополит граф Андрій Шептицький в часі своїх відвідин у ЗДА.

кожного процесу самовизначення, а тим самим і національного самовизначення треба вважати боротьбу, і тільки боротьбу, отже удар протилежних сил — сили поневоленого й сили гнобителя.

«...На місце ілюзоричних надій на чужу допомогу треба поставити нову вартість: орієнтацію виключно на власні сили суспільства. Вона мусить бути побудована на жорстокім законі: «Питання життя — це питання сили», — і таким чином повинна дивитися на всякій чужинецький гніт, як на явище, проти якого є тільки один спосіб: зрушення власних масових сил до запеклої й витривалої боротьби...» *)

Ось цю концепцію ставили в українському народі, як на Західніх, так і на Східніх Землях України активні члени Української Військової Організації. «Так починає виявлятися щораз більше зрозуміння ваги т. зв. масових виступів. Однак не треба цього розуміти як тільки збройні виступи, але як організовані й солідарні виступи вже цілком свідомого громадянства в певних конкретних справах за певним наперед накресленим пляном...» **)

Отже члени Української Військової Організації, а найперше полк. Є. Коновалець, були певні тих великих сил українського народу. Вони бо ще ось так недавно й упродовж років змагались зо зброєю в руках і мали виїмкову можливість бачити ту силу українського народу на всіх його просторах.

**
*

За часів існування самостійної Української Народньої Республіки та організування українських збройних сил для її оборони, на багатьох місцях відбувались такі вияви національного духу, яких в той час ніхто не спромігся чітко зформуванати й закріпити їх у цілому українському народі. Це було за перших початків революції, коли вона мала ще національний зміст, або на Західніх Землях України, де вона тільки національний зміст мала. Полки й курені Українських Армій охрищувано іменами — св. Володи-

*) В. Кучабський — реферат виголошений в 1921 р. — «Від УВО до ОУН».

**) Є. Коновалець: «Оцінка ситуації» — «Від УВО до ОУН».

мира Великого, Ярослава Мудрого, короля Данила, князя Лева, Ярослава Осьмомисла, гетьмана Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи і т. д. Це був підсвідомий вияв потягу до нашої славної минувшини, щоб її пов'язати з сучасністю і тим самим спрямувати наше майбутнє. Тільки так, повернувшись до сивої старовини, українського праджерела, можна було відчувати вічність життя української нації, її духову й фізичну силу. Бож чи св. Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Святослав Завойовник, Ярослав Осьмомисл, король Данило не творять для всіх поколінь українського народу отой міт, а не тільки історію володарів Української Держави, — міт освячений святістю Ольги й Володимира Великого? Дарма, що до цієї української святости, як і до українського міту причіпляється також Москва; справа в силі українського духу, який із цього виростив був Самостійну Соборну Україну.

Зродилось це піднесення національного міту, чи воскресло, під час революції, формувалось духово протягом важких воєн, але з окупацією України й розшматуванням її земель воно не зникло, а шукало собі поновного вияву. Найкраще це потверджує той факт, що, продовжуючи вільну боротьбу, покоління полк. Є. Коновальця в своїй переважній більшості стало осторонь усякого політично-партійного життя. Для нього це не було те, чого воно прагнуло, за що боролось. Довгі роки ті люди намагались своє іраціональне довести розумовими аргументами, поставивши себе на службу й приносячи себе в жертву великій ідеї, щоб врешті самим собі віднайти справжнє наймення — Український Націоналістичний Рух, та бажане оформлення — Організація Українських Націоналістів. Тільки так їхні задушевні прагнення, їхнє відчуття, візія їхнього майбутнього вже в сучасності могли бути віддані, бо в їхніх душах, в їхніх ествах самостійна соборна Україна існувала, її тільки треба було поновно привернути в дійсність, а для цього мала служити українська національна революція. Як правдиво це віддано в гимні українських націоналістів

— «Зродились ми»... Так, насправді, ті творці Українського Націоналістичного Руху зродились за української революції 1917-20 років, — Коновалець, Мельник, Сушко, Головінський, Сенік, Сціборський і сотні й тисячі інших.

Що дивного, що за цими творцями Українського Націоналістичного Руху пішла майже вся українська молодь Західніх Земель України, що цей рух почав стихійно ширитись на Великій Україні, так серед української молоді, як і серед українських військовиків? Це правда, що творці Українського Націоналістичного Руху були для тієї молоді і для українських військовиків легендарними постаттями, що вирости до тих висот за української революції, але воно водночас і свідчить найпереконливіше, що та українська молодь так само відчувала, такі самі задушевні прагнення мала. Адже майже ніякої пропаганди в цьому напрямку аж до Першого Конгресу Українських Націоналістів не було.

Вже в 1922 році постала була в Празі Група Української Національної Молоді, членами якої були виключно вчорашні старшини Українських Армій. В 1925 році заснувалася Легія Українських Націоналістів, що також складалась із колишніх старшин Українських Армій, а далі Союз Української Націоналістичної Молоді у Львові. Тож правдою є, що зародки українського націоналізму постали в душах тих вояків ще за існування Самостійної Соборної України, під час збройної боротьби в її обороні. І нічого дивного, що ті, націоналісти-вояки, чи вояки-націоналісти, з'єднані з молодим повоєнним поколінням, на Першому Конгресі Українських Націоналістів 1929 року, у Відні, однодушно проголосили полк. Є. Коновальця Провідником Українського Націоналістичного Руху й Головою ОУН. Можна це назвати виїмковим явищем, коли кожний з основоположників мав таку згідність між почуваннями, наставленнями та міркуваннями — сповнені ідеєю, спрагнені великого чину про повній відсутності особистих амбіцій. Пол-

ковник і тільки Полковник — міг, мав і повинен був бути тим Провідником.

**
*

В короткому часі після Першого Конгресу та організаційного оформлення націоналістичного руху, полк. Євген Коновалець виїхав був до ЗДА та Канади, а інж. М. Сціборський до Львова. Полк. Є. Коновалець був певний, що й там є українці, які так само відчують, так само думають і діяти хочуть, як українські націоналісти в Європі. І він не помилявся. Багато й багато українців, а зокрема колишні старшини та вояки Українських Армій зголошувались до лав організованого націоналістичного руху. Такі ж поїздки відбував полк. Є. Коновалець по інших країнах побуту української еміграції і завжди з повним успіхом.

В перших місяцях 1930 року полк. Є Коновалець переїжджає на постійне перебування до Женеви, де розвиває надзвичайно живу політичну діяльність. Тоді ж таки на Західніх Землях України націоналістичний рух могутньо поширюється, боротьба проти Польщі набирає розмірів масової боротьби, що витворює загрозливу для поляків ситуацію на Західніх Землях України та спричинюється до загального важкого внутрішнього напруження в Польщі. Значення й вагу ситуації відчули українські політичні партії. На Женеву звернені очі українського політичного світу. Першим приїздить на побачення з полк. Є. Коновальцем один із представників української радикал-соціалістичної партії. Восени, під претекстом участі в Конгресі «Національних Меншин», приїжджає до Женеви голова УНДО В. Мудрий та голова Української Народньої Партії на Буковині сенатор д-р Володимир Залозецький, — насправді ж, щоб відбутися з полк. Є. Коновальцем політичні розмови. Так само тоді приїхали були посол Карпатської України Куртяк та посол румунської селянської партії Кракалія, однак полк. Є. Коновалець відмовився від зустрічі з цими двома останніми. Обидва ці послы представляли чужинні інтереси, хоча з походження були українці.

Пізньої осені приїхали були до Женеви проф. Софія Русова, посолка Мілена Рудницька, проф. Євген Онацький, інж. Микола Сціборський, інж. Дмитро Андрієвський, інж. В. Мартинець. У Женеві відбулось кілька наших конференцій у зв'язку з польським погромом у Галичині та нашою акцією на терені Ліги Націй... Тоді таки полк. Є. Коновалець переслав західнім потугам просторий меморандум про визвольну боротьбу українського народу. Вельми допоміжною нашій акції була англійка міс Шіпшінґс, яка на наше прохання виїхала була до Галичини, а після повороту подала докладний звіт англійському урядові про національно-політичне становище українців Західніх Земель. Меморандум і звіт міс Шіпшінґс мали не абиякий вплив. Так формою, як і змістом найрішучіші протести подали польському урядові англійський та американський уряди, а також надійшла до Ліги Націй петиція англійських лордів та послів. Зареагував рішуче Ватикан устами Папи Пія XI. Таким чином, справу Західніх Земель поставлено в Лізі Націй, яка мала її розглядати. До цього додався ще й меморандум полк. Романа Сушка про побиття поляками українських політичних в'язнів. Врешті, протестна акція українців у вільному світі виявилася була в нечуваних до того часу розмірах.

Женева, осідок полк. Є. Коновальця, стала найважливішим українським осередком поза рідними землями. Так само тоді полк. Є. Коновалець відбув ряд побачень з чужинними міністрами й видатними особистостями політичного світу, що перебували в Женеві на Асамблеї Ліги Націй. Це мало велике значення для активізації на міжнародньому форумі української проблеми, бо треба мати на увазі, що весною того ж року відбувався великий політичний процес у Харкові, на якому суджено українців за намагання усамостійнити Україну. На міжнародніх конференціях у Брюсселі та Будапешті докладно дебатовано над українською проблемою й засуджувано політику окупантів.

Важливим виявом активності в Женеві було видавання «Бюлетенів» напочатку французькою, а пізніше й англій-

ською мовами. Редактором цих «Бюлетенів» був тепер уже небіжчик славної пам'яті Макар Кушнір-Богущ, людина непересічних здібностей, не тільки палкий патріот, але й великий знавець українсько-московських взаємин, дуже добрий публіцист. Ще з часів його побуту в українській делегації на Міровій Конференції у Версалю він мав зв'язки з французькими кругами й по приїзді до Женеви дуже легко й швидко ці зв'язки поновив та поширив. Крім цього, знаючи французьку та німецьку мови, буваючи часто в Секретаріяті Ліги Націй чи на різних засіданнях Ради Ліги Націй, він умів завжди належно поінформувати чужинних дипломатів та журналістів про визвольну боротьбу українського народу.

Дещо пізніше постало було в Лондоні бюро Організації Українських Націоналістів, яким кермував інж. Євген Ляхович із ЗДА. Після кільколітньої активності, він повернув назад до ЗДА, а керму бюро перейняв С. Давидович з Канади, який продовжував діяльність аж до мобілізації його під час другої світової війни.

Треба також згадати про постійну появу «Бюлетеня» французькою мовою, що його видавав інж. Дм. Андрієвський у Брюсселі та про велику активність проф. Євгена Онацького в Римі, так в італійських світських колах, як і в колах Ватикану. Крім цього, в таких важливих осередках, як Париж, Прага, Берлін, а пізніше Відень — дії організованого націоналізму здобули йому перше й виключне місце серед української еміграції.

Загально від постанови Організації Українських Націоналістів та переїзду полк. С. Коновальця до Женеви українська визвольна боротьба на українських землях набирала чимраз більшої потужности, а українська проблема на міжнародньому форумі поновно стала актуальною проблемою, що вимагала свого позитивного рішення. Важко з певністю й повною ясністю говорити про пляни політики західніх великих потуг, а зокрема англійської політики, супроти України, але що такі пляни були, вказує хоч би

той факт, що в англійському парламенті поставлено вимогу до уряду — «**домагатися, щоб Міжнародній Трибунал в Га-зі відібрав Польщі мандат на Східню Галичину...**» Чи відібрання Польщі мандату мало довести до усамостійнення Галичини і таким способом створення зародку для Самостійної Соборної України чи до поставлення Галичини під мандат Ліги Націй, на це питання важко відповісти. Одначе, одна чи друга розв'язка була б одним кроком вперед до понови Самостійної Соборної України. Польська контракція на міжнародньому форумі зводилась до твердження, що самостійна Галичина, як держава, не може існувати й негайно попаде в московську неволю.

Хоча розшматовано на чотири частини територію України, хоча український нарід знаходився аж під чотирьома різними займанщинами, завдяки визвольній боротьбі та великим зусиллям і здібностям полк. Є. Коновальця національно-політична єдність українського народу була відновлена й проблема усамостійнення України в цілому зайняла одне з перших місць у світовій політиці. Так само спеціально прибув до Женеви сл. п. президент УНР Андрій Лівіцький, щоб відбутися наради з полк. Є. Коновальцем.

**

Могутній розвиток українського націоналістичного руху, що успішно поширювався на широкі маси українського народу й ставив Організацію Українських Націоналістів на провідне місце, висунув був цілу низку важливих проблем. Ніхто так не передбачував їх неминучу актуальність, як полк. Є. Коновалець, і тому бажав своєчасно мати чіткі розв'язки тих проблем, щоб не бути у важкій ситуації, яка змушувала б до імпровізації чи шукання щойно в наглій ситуації найліпшої розв'язки. Заготовляючи такі практичні чи теоретичні розв'язання різних важливих проблем, які щойно мали стати на порядок денний у майбутньому, можна було повільно зазнайомлювати з ними широкі українські маси, щоб під час майбутньої української революції уникнути хаотичних ситуацій. З цією метою, для розроблення

цих проблем, був намічений та запланований приїзд д-ра Д. Донцова до Парижу. Відбулось побачення полк. Є. Коновальця з д-ром Д. Донцовим, перед яким Полковник виложив свої погляди-турботи та зробив д-ру Д. Донцову конкретну пропозицію: виїхати за кордон і тут взятися за працю над цілим рядом тих проблем. Д-р Д. Донцов відхилив пропозицію полк. Є. Коновальця. Щойно в дальшому з доручення полк. Є. Коновальця був зорганізований «Український Науковий Інститут», на чолі якого станув був д-р Олег Ольжич-Кандиба, якому поставлено було завдання зайнятися розробленням тих проблем.

Щойно друга світова війна довела переконливо, що єдиний націоналістичний рух, сповнений великою ідеєю, є в силі вести визвольну боротьбу проти московського імперіялізму, боротьбу організовану й пляновану, а не випадкову й відрухову. І в цьому виключність полк. Є. Коновальця. На його очах й при його активній участі відроджувалась по сотнях років Самостійна Українська Держава, але він не належав до тих, які історію України, будівничих Української Держави, її великих володарів, а між ними й українських святих, проміняли були за Маркса, які спільно з московськими революціонерами нищили український міт якраз тоді, коли його підносив український нарід для свого самостійного життя. З тодішнього відчуття, з тодішньої визвольної війни й тих величних виявів зродився пізніше український націоналістичний рух, який полк. Є. Коновалець оформив і поставив перед українським народом як те, чого український нарід задушевно прагнув, на чому мав відродитись духово й політично, вирости в могутню націю, щоб стати справжнім володарем в обновленій Самостійній Соборній Українській Державі. Велике його минуле, як рідко котрого іншого народу, дає йому життя, творчу снагу і вказує шлях у його майбутне. З такого відчуття, з такого розуміння й оцінки історії України зродився й оформився ідеалістичний світогляд і саме тому вся 20-річна боротьба, духова творчість, організаційна діяльність

полк. Є. Коновальця визначає його не тільки як носія найвищої ідеї, але і як уосіблення тої ідеї, що через нього себе виявляла і здійснювала.

На руїнах самостійної соборної Української Народньої Республіки розшматованому й поневоленому українському народові він привернув знову віру, негасимим вогнем своєї душі, безупинною кривавою визвольною боротьбою його з'єднав у важкому змагові й вивів на широкий шлях світлого майбутнього. Падаючи смертю на вулиці Роттердаму, Полковник, мов той біблійний Мойсей, міг бути певний, що з його духом тим же самим шляхом український нарід прямуватиме до здійснення свого ідеалу.

Олександр Бойків

Imprimerie P.I.U.F.
3, rue du Sabot,
75006 — PARIS